

MAGISTRI PETRI LOMBARDI († 1160)  
Parisiensis Episcopi

# SENTENTIAE IN IV LIBRIS DISTINCTAE

Editio Tertia Ad Fidem Codicum Antiquiorum Restituta  
Tomus II LIBER III ET IV  
Editiones COLLEGII S. BONAVENTURAE Ad CLARAS AQUAS  
Grottaferrata (Romae) 1981

\*\*\*\*\*

## INCIPIT LIBER QUARTUS De Doctrina Signorum

His tractatis quae ad doctrinam rerum pertinent quibus fruendum est, et quibus utendum est,<sup>1</sup>  
et quae fruuntur et utuntur, ad doctrinam signorum accedamus.

### DISTINCTIO I (SACRAMENTI IN GENERE)

#### CAP. 1

**1. Samaritanus enim, vulnerato appropians, curationi eius sacramentorum alligamenta adhibuit;<sup>2</sup> quia contra peccati originalis et actualis vulnera sacramentorum remedia Deus instituit.**

Invenitur «sacramentorum alligamenta» iam in *Glossa ordin.* in Ps. 146, 3: *Et alligat contritiones eorum* (cod. Flor. Laurenz. Pl. XVII.4, f. 397a; apud Lyranum, III, 303b). Quod repetitur in *Glossa* Magistri in hunc locum (PL 191,1274 D) una cum glossa Augustini, *Enarrat.*, in Ps. 146, n. 8 (PL 37,1903s; CCL 40,2127).

Reliqua, ex *Summa sent.*, IV, 1 (PL 171,1145D; 176,117A).

**2. De sacramento, ubi quatuor prius considerata sunt.** De quibus quatuor primo considerata occurrunt: quid sit sacramentum, quare institutum, in quibus consistat et conficiatur, et quae sit distantia inter sacramenta veteris et novae Legis.

In parte ex eodem loco *Summae sent.*, et aequo modo ex Hugonis de S. Victore *De sacramentis*, I, p. 9, c. 1; et 1,11,4 (PL 176,317 B, 345 A).

#### CAP. 2

**Quid sit sacramentum. - Augustinus in libro X De civitate Dei:**<sup>3</sup> «Sacramentum est sacrae rei signum». Dicitur tamen sacramentum etiam «sacrum secretum»,<sup>4</sup> sicut dicitur sacramentum deitatis:<sup>5</sup> ut sacramentum sit sacrum signans et sacrum signatum. Sed nunc agitur de

<sup>1</sup> Cf. Lib. I, d. 1, c. 1, n. 3 (tom. I, 55), ubi distinguitur cum Augustino inter res (quae tractantur in Libris I-III) et signa (de quibus hic in libro IV); dein, ibid., c. 2 (p. 56), ubi iterum distinguitur iuxta Augustinum inter res quibus fruendum est, illas nempe quae nos beatos faciunt, et illas quibus utendum est (mundum scilicet et in eo creata); tunc inter eas quae fruuntur et utuntur (nosmetipsos et angelos sanctos). Quae distinctio quodammodo singulis libris respondet.

<sup>2</sup> Resp. Luc. 10,33-34: *Samaritanus autem... appropians, alligavit vulnera eius.*

<sup>3</sup> Cap. 5: «sacramentum id est sacrum signum» (PL 41,282; CSEL 40-1, 452; CCL 47,277). Cf. etiam *Contra advers. Legis et Prophet.*, II, c. 9, n. 34: «tantae rei sacramenta, id est sacra signa» (PL 42,658); et *Epist.* 138 (ad Marcellinum), c. 1, n. 7: «Quae (signa), cum ad res divinas pertinent, sacramenta appellantur» (PL 33,527; CSEL 44,131).

<sup>4</sup> Non invenitur apud Augustinum; cf. tamen *Enarr.* in Ps. 103,3, n. 14: «Quid est quod occultum est, et non publicum in ecclesia? sacramentum baptismi, sacrum (sacramentum CCL) eucharistiae» (PL 37,138; CCL 40,1487); necnon et *Epist.* 55 (ad Ianuarium II), n. 25: «Profundum (crucis) quod terrae infixum est, secretum sacramenti praefigurat» (PL 33,216; CSEL 34-11, 197).

<sup>5</sup> Cf. Sap. 6,24: *Et non abscondam a vobis sacramenta Dei*; et Eph. 3,9: *dispensatio sacramenti absconditi a saeculis in Deo.*

sacramento secundum quod est signum. Item, sacramentum est invisibilis gratiae visibilis forma.<sup>6</sup>

Inter nova et vetera de sacramento definiendo, cf. J. DE GHELLINCK, *Un chapitre dans l'histoire de la définition des sacrements au XIIe siècle*, in *Mélanges Mandonnet* II (Bibl. thomiste XIV), 1930, 79-96; ac eiusdem, *Le mouvement théologique du XIIe siècle*, Bruges 1948 (sub verbo *Sacrements*); F. HOLBÖCK, *Der eucharistische und der mystische Leib Christi in ihren Beziehungen zueinander nach der Lehre der Frühscholastik*, Romae 1941; N. M. HÄRING, *Berengar's Definitions of Sacramentum and their Influence on mediaeval Sacramentology*, in *Mediaeval Studies* 10/1948, 109-146; D. VAN DEN EYNDE, *Les définitions des sacrements pendant la première période de la théologie scolastique (1050-1240)*, Rome 1950; H. WEISWEILER, *Sakrament als Symbol und Teilhabe. Der Einfluss des ps-Dionysius auf die allgemeine Sakramentenlehre Hugos von St. Viktor*, in *Scholastik* 27/1952, 321-343; N. M. HÄRING, *Character, Signum und Signaculum. Die Entwicklung bis nach der karolingischen Renaissance*, in *Scholastik* 30/1955, 481-512; 31/1956, 41-69, 182-212; J. FINKENZELLER, art. *Sakrament: dogmengeschichtlich*, in *LThK* 9/1964, 220-225; necnon et recentius A. CAPRIOLI, *Alle origini della "definizione" di sacramento: da Berengario a Pier Lombardo*, in *La scuola cattolica* 102/1974, 718-743. -

Prima definitio hic proposita Augustino ascribitur in *Summa sent.*, ibid.; quam "doctoribus" iam assignavit Magister Hugo, *De sacram.*, 1,9,2 (PL 176,317 B-C). Citatur iam in *Glossa Magistri* in 1Cor. 11,24 (PL 191,1642 B) seu in tractatu primitivo *De eucharistia*, n. 9 (vide Proleg. ad hunc tomum). De secunda (sacrum secretum), cf. D. Van den Eynde, *Les définitions*, 22. Ultima, in *Summa sent.*, IV, 1 (PL 171,1145 D; 176, 117 A), et in *Decreto Gratiani*, de consecr. d. 2, c. 32 (1324). Forsitan concinnatur ex August., *Epist.* 105, c. 3, n. 12: «Si autem malus est (minister), operatur per illum Deus visibilem sacramenti formam, ipse autem donat invisibilem gratiam» (PL 33,401; CSEL 34-11, 604).

### CAP. 3

**Quid sit signum. - Augustinus, De doctrina christiana:**<sup>7</sup> «Signum vero est res, praeter speciem quam ingerit sensibus, aliud aliquid ex se faciens in cogitationem venire».

Ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 33 (1324); vel ex originali.

### CAP. 4

**1. Quo differant signum et sacramentum.** «Signorum<sup>8</sup> vero alia sunt naturalia, ut fumus significans ignem; alia data». Et eorum quae data sunt, quaedam sunt sacramenta, quaedam non. Omne enim sacramentum est signum, sed non e converso. - Sacramentum eius rei similitudinem gerit, cuius signum est. - Augustinus: «Si<sup>9</sup> enim sacramenta non haberent similitudinem rerum quarum sacramenta sunt, proprie sacramenta non dicerentur».

**2. Quid proprie dicitur sacramentum.** Sacramentum enim proprie dicitur, quod ita signum est gratiae Dei et invisibilis gratiae forma, ut ipsius imaginem gerat et causa exsistat. Non igitur significandi tantum gratia sacramenta instituta sunt, sed et sanctificandi.

**3. Quod legalia melius signa quam sacramenta dicuntur.** Quae enim significandi gratia tantum instituta sunt, solum signa sunt, et non sacramenta: sicut fuerunt sacrificia carnalia et observantiae caerimoniales veteris Legis, quae nunquam poterant iustos facere offerentes;<sup>10</sup> quia ut ait Apostolus,<sup>11</sup> *sanguis hircorum et taurorum, et cinis vitulae aspersus, inquinatos sanctificabat ad emundationem carnis*, «non animae», nam inquinatio illa erat contactus mortui. - **Augustinus.** Unde Augustinus:<sup>12</sup> «Nihil aliud intelligo iniquationem quam Lex mundat, nisi contactum mortui hominis: quem qui tetigerat, *immundus erat septem diebus*; sed

<sup>6</sup> Cf. Augustinus, *Quaestiones in Heptat.*, III, q. 84: «Dominus (sanctificavit) invisibili gratia per Spiritum Sanctum, ubi est totus fructus etiam visibilium sacramentorum. Nam sine ista sanctificatione invisibilis gratiae, visibilia sacramenta quid prosunt?» (PL 34,712; CSEL 28-II, 305; CCL 33, 227s).

<sup>7</sup> Lib. II, c. I, n. 1 (PL 34,35; CSEL 80, 33; CCL 32, 32).

<sup>8</sup> Augustinus, ibid., n. 2 (36, 34, 32s).

<sup>9</sup> *Epist.* 98 (ad Bonifacium episc.), n. 9: «Si enim... omnino sacramenta non essent» (PL 33,364; CSEL 34-11, 531).

<sup>10</sup> Resp. Hebr. 10,1-4: *Nunquam potest accedentes perfectos facere... Impossibile enim est sanguine taurorum et hircorum auferri peccata*.

<sup>11</sup> Hebr. 9,13; sequitur *Glossa interlin.* in h.l.: «non animae» (cod. m 178v; apud Lyranum VI, 150v).

<sup>12</sup> Augustinus, *Quaest. in Heptat.* IV, q. 33 (PL 34,735; CSEL 28-11, 346s; CCL 33, 258s).

purificabatur secundum Legem<sup>13</sup> *die tertio et septimo*, et mundus erat», ut iam intraret templum. Mundabant etiam interdum «a corporali lepra» illa legalia;<sup>14</sup> sed nunquam ex operibus Legis aliquis iustificatus est, ut ait Apostolus,<sup>15</sup> etiam si in fide et caritate fierent. Quare? - **Ambrosius, super epistolam ad Hebraeos**: «Quia<sup>16</sup> imposuit ea Deus in servitutem, non in iustificationem, et ut figura futuri essent,<sup>17</sup> volens ea sibi potius offerri quam idolis». - Illa ergo signa erant; sed tamen et sacramenta, licet minus proprie, in Scripturis saepe vocantur, quia signa erant rei sacrae: quam utique non praestabant.

**4. Quae dicantur opera Legis.** Illa autem Apostolus<sup>18</sup> opera Legis dicit, quae tantum significandi gratia vel in onus<sup>19</sup> instituta sunt.

Num 1: Ultima pars conficitur ex Hugone, *De sacram.*, I, 9, 2 (PL 176,318 B), et (quoad auctorit. Aug.) ex *Summa sent.*, IV, 1 (PL 171,1146 A; 176, 117 A).

Num. 3: cf. Magister in Hebr. 9,13 (PL 192,471 C), ubi et verba Augustini. Verba Ambrosiastri (Alcuini), ex *Glossa Magistri in Hebr.* 10,5 (PL 192,480).

## CAP. 5

**1. De causa institutionis sacramentorum.** Triplici autem ex causa sacramenta instituta sunt: propter humiliationem, eruditionem, exercitationem.

**2. Prima causa.** Propter humilitatem quidem, ut, dum homo insensibilibus rebus, quae natura infra ipsum sunt, ex praecepto Creatoris se reverendo subicit, ex hac humilitate et obedientia Deo magis placeat et apud eum mereatur, cuius imperio salutem quaerit in inferioribus se, etsi non ab illis, sed per illa a Deo.

**3. Secunda.** Propter eruditionem etiam instituta sunt, ut per id quod foris in specie visibili cernitur, ad invisibilem virtutem quae intus est agnoscendam mens erudiatur. Homo enim, qui ante peccatum sine medio Deum videbat, per peccatum adeo habuit, ut nequeat divina capere nisi humanis excitatus.

**4. Tertia.** Propter exercitationem similiter instituta sunt: quia, cum homo otiosus esse non possit, proponitur ei utilis et salubris exercitatio in sacramentis, qua vanam et noxiam declinet occupationem. Non enim facile capitur a tentatore, qui bono vacat exercitio. Unde Hieronymus monet:<sup>20</sup> «Semper aliquid operis facito, ut te occupatum diabolus inveniat». - **De triplici genere exercitationis.** Sunt autem exercitationum tres species: una ad aedificationem animae pertinet, altera ad corporis fomentum, alia ad utriusque subversionem.

**5.** Cum igitur absque sacramentis, quibus non alligavit potentiam suam Deus, homini gratiam donare posset, praedictis de causis sacramenta instituit.

**6. In quibus constat sacramentum.** Duo autem sunt in quibus sacramentum consistit, scilicet VERBA et RES; verba, ut invocatio Trinitatis; res, ut aqua, oleum et huiusmodi.

Mixtim ex Hugone, *De sacram.*, I, 9, 3 (PL 176,319 A-320C), praesertim in nn. 1-3; et, in num. 4, ex *Summa sent.*, IV, 1 (PL 171,1146 C- 1147 A; 176, 117 C- 118B), praeter auctoritatem Hieronymi.

Num. 5: in parte ex conclusione cap. 7 tract. V *Summae sent.* (PL 176, 133 D); cf. etiam Hugo, *De sacram.*, I, 9, 5 (PL 176,323 C-324 A).

Num. 6: ex *Summa sent.*, IV, 1 (PL 171,1147 A; 176, 118 C).

<sup>13</sup> Resp. Num. 19,11-12: *Qui tetigerit cadaver hominis, et propter hoc septem diebus fuerit immundus: aspergetur ex hac aqua die tertio et septimo, et sic mundabitur.*

<sup>14</sup> *Glossa interl.*, (potius, in margine in cod. m, f. 178d) in Hebr. 9,13: *sanctificat*: «a corporali macula leprae» (apud Lyrannum VI, 150v); de lepra: Lev. 13-14; etiam apud Lombardum in Hebr. 9,13 (PL 192,471 C).

<sup>15</sup> Rom. 3,20: *Ex operibus Legis non iustificabitur omnis caro*; Gal. 2,16: *Non iustificatur homo ex operibus Legis.*

<sup>16</sup> Non invenitur in *Glossa Ambrosiastri* seu Alcuini in Hebr. 10,5 (PL 100,1078), sed revera in *Glossa ordin.* in h.l. (cod. m 180c; apud Lyrann. VI, 152c).

<sup>17</sup> Cf. 1Cor. 10,6 et 11.

<sup>18</sup> Resp. Rom. 3,20; Gal. 2,16.

<sup>19</sup> Resp. Act. 15,10.

<sup>20</sup> *Epist. 125 (ad Rusticum)*, n. 11 (PL 22,1078; CSEL 56, 130).

## CAP. 6

**De differentia sacramentorum veterum et novorum.** Iam videre restat distantiam sacramentorum veterum et novorum, ut “sacramenta” vocemus quae antiquitus res sacras signabant, ut sacrificia et oblationes et huiusmodi. - **Super psalmum LXXIII.** Eorum autem differentiam breviter Augustinus assignat dicens:<sup>21</sup> «quia illa promittebant tantum» et significabant, «haec autem dant salutem».

Cf. J. Schupp, *Die Gnadenhre des Petrus Lombardus*, 126-30. Verba Augustini (et onus huius capituli), ex *Glossa* in Hebr. 8, 6 (PL 192,460 A).

Cap. 7: *De circumcisione*

Cap. 8: *De viris qui fuerunt ante circumcisionem, et de feminis quae fuerunt ante et post.*

Cap. 9: *De institutione circumcisionis et causa.*

Cap. 10: *De parvulis defunctis ante diem octavum*

## DISTINCTIO II

## CAP. 1

**1. De sacramentis novae legis.** Iam ad sacramenta novae Legis accedamus: quae sunt baptismus, confirmatio, panis benedictionis, id est eucharistia, poenitentia, unctio extrema, ordo, coniugium. Quorum alia remedium contra peccatum praebent et gratiam adiutricem conferunt, ut baptismus; alia in remedium tantum sunt, ut coniugium; alia gratia et virtute nos fulciunt, ut eucharistia et ordo.

**2. Quare mox post casum non fuerunt instituta.** Si vero quaeritur quare non fuerint haec sacramenta instituta mox post hominis lapsum cum in his sit iustitia et salus, dicimus non ante adventum Christi, qui gratiam attulit,<sup>22</sup> gratiae sacramenta fuisse danda, quae ex ipsius morte et passione virtutem sortita sunt. Christus autem venire noluit antequam homo de lege naturali et scripta convinceretur quod neutra iuvare posset.

**3. Quod sacramentum coniugii fuit ante peccatum.** Fuit tamen coniugium ante peccatum institutum, non utique propter remedium, sed ad sacramentum et ad officium. Post peccatum vero fuit in remedium contra carnalis concupiscentiae corruptelam. De quo suo loco tractabimus.<sup>23</sup>

Num 1: quoad historiam huius septenarii, cf. B. GEYER, *Die Siebenzahl der Sakramente in ihrer historischen Entwicklung*, in *Theologie und Glaube* 10/1918, 325-348; E. DHANIS, *Quelques anciennes formules septénaires des sacrements*, in *Rev. Hist. Eccl.* 26/1930, 574-608, 916-950; 27/1931, 5-26; H. WEISWEILER, *Maître Simon et son groupe “De sacramentis”* (Spicil. sacrum Lovan. 17), LXXXV-LXXX; D. VAN DEN EYNDE, *Les définitions*, 44s; J. DE GHELLINCK, *Le mouvement théol.*, 537-47; A. MICHEL, *Sacrements*, in *DThC XIV*-1, 545-51. -

Num. 2. Eadem quaestio in *Summa sent.*, IV, 1 (PL 171,1147 B; 176, 118 C).

Num 3: Textitur ex verbis Hugonis, *De sacram.*, I, 8, 12-13 (PL 176,314 A-C).

\*\*\*\*\*

## (EUCARISTIA)

## DISTINCTIO VIII

Dist. VIII-XIII. Inter fontes tractatus Magistri *De sacramento altaris* enumerari oportet *Glossa* ipsius in 1Cor. 11, 25 (PL 191,1641 C- 1647 D; cod. x 101b-103c; z 61a-62a), cuius textus exstat in Prolegomenis huius tomi. Quae *Glossa* permulta recapitulat ex *Summa sent.*, VI, c. 2-9 (PL 176,139 A-146C), cuius auctor hic dependet de *Tractatu de sacramento altaris* Guillelmi de S. Theodorico (PL 180,341-366); cf. D. VAN DEN EYNDE, *William of Saint-Thierry and the Author of the Summa sententiarum*, in *Franc. Studies* 10/1950, 241-256; circa relationem inter

<sup>21</sup> August. *Enarr. in Ps.* 73, n. 2 (PL 36,931; CCL 39, 1006); iam in *Glossa ordin.* in Ps 73,1 (cod. Laurent. XVII,4,94c, sine nomine; apud Lyranum III, 190a). Cf. supra, lib. III, d. 40, c. 3 (p. 229).

<sup>22</sup> Ioan. 1,17: *Gratia et veritas per Iesum Christum facta est.*

<sup>23</sup> Infra scil., in Dist. 26.

illam Summam et tractatum Magistri uti supra, cf. eiusdem *Nouvelles précisions chronologiques sur quelques oeuvres théologiques du XII siècle*, in *Franc. Studies* 13/1953, 71-118, in specie 83-86. Cui fonti Magister hic adiungit *Decretum* Gratiani et alia quae infra notantur; parum autem vel nihil sumitur, ut videtur, ex tractatu Hugonis *De sacramentis* II, 8, 1-14 (PL 176, 461 D - 472 C).

## CAP. 1

**De sacramento altaris.** Post sacramentum baptismi et confirmationis, sequitur eucharistiae sacramentum. Per baptismum mundamur; per eucharistiam in bono consummamur. Baptismus aestus vitiorum exstinguit; eucharistia spiritualiter reficit. Unde excellenter dicitur “eucharistia”, id est bona gratia, quia in hoc sacramento non modo est augmentum virtutis et gratiae, sed ille totus sumitur, qui est fons et origo totius gratiae.

Ex initio c. 2 *Summae sent.*, VI (PL 176, 139 A-B).

## Cap. 2

**1. Quod huius sacramenti in veteri Testamento figura praecessit, sicut et baptismi. - Ambrosius.** Cuius figura praecessit quando «manna<sup>24</sup> Deus pluit Patribus in deserto,<sup>25</sup> qui quotidiano caeli pascebantur alimento; unde:<sup>26</sup> *Panem angelorum manducavit homo*. Sed tunc panem illum qui manducaverunt mortui sunt; iste vero *panis vivus qui de caelo descendit*,<sup>27</sup> vitam mundo tribuit. Manna illud e caelo, hoc super caelum. Illud scaturiebat, in diem alterum reservatum;<sup>28</sup> hoc ab omni corruptione alienum, quicumque religiose gustaverit, corruptionem non videbit».

**2.** Illud datum fuit antiquis post transitum maris Rubri, ubi submersis Aegyptiis, liberati sunt Hebraei;<sup>29</sup> ita hoc caeleste manna nonnisi renatis praestari debet. Panis ille corporalis populum antiquum ad terram promissionis per desertum eduxit; haec esca caelestis fideles huius saeculi desertum transeuntes in caelo subvehit. Unde recte *viaticum* appellatur quia in via nos reficiens, usque in patriam deducit. Sicut ergo in mari Rubro figura baptismi praecessit, ita in manna significatio dominici corporis.

**3.** Haec duo sacramenta demonstrata sunt ubi de latere Christi sanguis et aqua fluxerunt,<sup>30</sup> quia Christus per sanguinem redemptionis et aquam ablutionis nos redimere a diabolo et a peccato venit, sicut Israelitas per sanguinem agni paschalis ab exterminatore,<sup>31</sup> et per aquam maris ab Aegyptiis liberavit.<sup>32</sup>

**4.** Huius etiam sacramenti ritum Melchisedech ostendit,<sup>33</sup> ubi panem et vinum Abrahae obtulit. Unde, ut ait Ambrosius,<sup>34</sup> intelligi datur «antiora esse sacramenta Christianorum quam Iudaeorum».

Num. 1: Verbis introducitur *Summae sent.*, VI, 2 (139 B); sed unde auctoritas Ambrosii, nobis evadit; forsitan ex quadam *Glossa* Magistri in Ioannem vel in Exodum.

Num. 2: Ex eodem cap. *Summae*.

Num. 3: cf. Lib. II, d. 18, c. 3, n. 2 (I, 417).

Num. 4: Ex *Summa sent.*, VI, 2 (PL 176, 139 C), ubi et verba Ambrosii.

<sup>24</sup> Ambrosius, *De mysteriis*, c. 8, nn. 47-48 (PL 16, 404 C - 405 A; CSEL 73, 109).

<sup>25</sup> Resp. Exod. 16, 4: *Ecce ego pluam vobis panes de caelo* etc.

<sup>26</sup> Ps. 77, 25.

<sup>27</sup> Ioan. 6, 41.

<sup>28</sup> Resp. Exod. 16, 20: *et scatere coepit vermibus et computruit*.

<sup>29</sup> Resp. Exod. 14, 20-40; cf. 1Cor. 10, 1-4.

<sup>30</sup> Ioan. 19, 34; cf. supra, Dist. 3, c. 6.

<sup>31</sup> Resp. Exod. 12, 13s.

<sup>32</sup> Exod. 14, 20-30.

<sup>33</sup> Gen. 14, 18.

<sup>34</sup> *De sacramentis*, IV, c. 3, n. 10 (PL 16, 438 A; CSEL 73, 4).

### Cap. 3

**De institutione sacramenti.** Hic etiam ante alia considerata occurrunt quatuor, scilicet institutio, forma, sacramentum et res. - Sacramentum Dominus instituit, quando post typicum agnum, corpus et sanguinem suum discipulis in coena porrexit.<sup>35</sup> Unde Eusebius Emisenus:<sup>36</sup> «Quia corpus assumptum ablaturus erat ab oculis et illaturus sideribus, necesse erat ut die coenae sacramentum nobis corporis et sanguinis consecraret: ut coleretur iugiter per mysterium, quod semel offerebatur in pretium».

Suggestitur in eadem *Summa*, sed dependet immediatius ex tractatu in *Glossa* in 1Cor., n. 1; cui hic adiungit auctoritatem Eusebii, ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 35 (1325).

### Cap. 4

**De forma.** Forma vero est, quam ipse ibidem edidit dicens:<sup>37</sup> *Hoc est corpus meum*; et post: *Hic est sanguis meus*. Cum enim haec verba proferuntur, conversio fit panis et vini in substantiam corporis et sanguinis Christi; reliqua ad Dei laudem dicuntur. - **Ambrosius in libro De sacramentis.**<sup>38</sup> Unde Ambrosius: «Sermone Christi hoc conficitur sacramentum, quia sermo Christi creaturam mutat; et sic ex pane fit corpus Christi, et vinum cum aqua in calicem missum fit sanguis consecratione verbi caelestis. Consecratio quibus fit verbis? Attende quae sunt verba.<sup>39</sup> *Accipite et edite ex eo omnes: hoc est corpus meum*; et item: *Accipite et bibite ex hoc omnes: hic est sanguis meus*. Per reliqua omnia quae dicuntur, laus Deo defertur, oratio praemittitur pro populo, pro regibus». - **Augustinus.** Item Augustinus:<sup>40</sup> «Credendum est quod in verbo Christi sacramenta conficiantur; reliqua omnia nihil aliud sunt quam laudes vel obsecrationes fidelium et petitiones». Ecce quae sit institutio et forma huius sacramenti.

Initium trahitur ex eadem *Summa*, c. 4 (PL 176,140 D - 141 A). Auctoritas Ambrosii una cum rubrica, ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 45 (1334-1335), multis omissis et aliis transpositis. Illa pseudo-Augustini (etiam sine nomine operis) conficitur ex c. 72, §§ 2 et 3 (1342-1343).

### Cap. 5

**1. Quare post alium cibum dedit corpus et sanguinem discipulis.** Ubi consideratione dignum est quare illud sacramentum post coenam dedit discipulis. - **Hieronymus:** «Dominus<sup>41</sup> igitur Iesus ad invisibilia paternae maiestatis migraturus, celebrato cum discipulis typico pascha, quiddam memorabile eis commendare volens, sub specie panis et vini corpus et sanguinem suum eis tradidit, ut ostenderet Legis veteris sacramenta, inter quae praecipuum erat agni paschalis sacrificium, in morte sua terminari, ac novae Legis sacramenta substitui, in quibus excellit mysterium Eucharistiae». «Ideo etiam post alia dedit, ut hoc unum arctius memoriae discipulorum infingeretur, et ab Ecclesia deinceps frequentaretur».

**2. Sed non exinde disciplinam sanxit in posterum, ut post alios cibos sumatur.** Potius a ieiunis sumi oportet, sicut Apostolus docet,<sup>42</sup> ut singulari reverentia *diiudicetur*, «id<sup>43</sup> est discernatur ab aliis cibis». Quod Dominus Apostolis disponendum reliquit. - **Augustinus in libro**

<sup>35</sup> Resp. Matth. 26,26-28; Marc. 14,22-24; Luc. 22,19-20.

<sup>36</sup> Eusebius Gallicanus, *Hom. XVII* seu VI de Pascha, n. 1 (CCL 101, 196); alibi ut Ps-Hieron., *Ep. 38* (PL 30,272 A), etc., ut ibi notatur (CCL 101. 192).

<sup>37</sup> Matth. 26, 26-28.

<sup>38</sup> Lib. IV, cc. 4-5, n. 14: «Ergo sermo Christi hoc conficit sacramentum»; n. 17: «Accipe ergo quemadmodum sermo Christi creaturam... mutet»; n. 19: «Ergo didicisti, quod ex pane corpus fiat Christi. Et quid vinum, aqua? In calicem mittitur, sed fit sanguis consecratione caelesti»; n. 14: «Consecratio igitur quibus verbis est?»; nn. 21-22: «Accipe quae sunt verba... *Accipite et edite ex hoc omnes;... Accipite et bibite ex hoc omnes; hic est enim sanguis meus*»; n. 14: «Reliqua omnia quae dicuntur... laudes Deo, defertur oratio, petitur pro populo, pro regibus, pro ceteris» (PL 16,440 A-444 A; CSEL 73, 52-56). Minime autem Ambrosio directe usus est Magister.

<sup>39</sup> Matth. 26, 26-28.

<sup>40</sup> Immo Paschasius Radbertus, *De corp. et sanguine Domini*, c. 15, n. 1 (PL 120, 1322 A).

<sup>41</sup> Verba sunt Lombardi in *Glossa* super 1Cor. 11,25, ubi introducitur «de corpore Domini plenior tractatus» (PL 191,1641 C) quibusdam verbis Hieronymi in Matth. 26,26 (PL 26/195 B; CCL 77, 251). De quo tractatu infra agitur in alia serie notarum.

<sup>42</sup> 1Cor. 11,20-29.

<sup>43</sup> Ex *Glossa interlin.* in 1Cor. 11,29: *Non diiudicans corpus Domini* (cod. 1 60v; m 59r; apud Lyranum, VI, 51v).

**Responsionum ad Ianuarium.** Unde Augustinus:<sup>44</sup> «Apparet, cum primo acceperunt discipuli eucharistiam, non eos accepisse ieiunos. Non ideo tamen calumniandum est universae Ecclesiae, quod a ieiunis semper sumitur. Placuit enim Spiritui Sancto ut in honore tanti sacramenti, prius in os christiani dominicum corpus intraret quam alii cibi; ideo ubique mos iste servatur. Non enim quia post cibos Dominus dedit, ideo pransi vel coenati illud accipere debent, ut illi faciebant quos Apostolus arguit.<sup>45</sup> Nam Salvator, quo vehementius commendaret mysterii illius altitudinem, ultimum hoc voluit infigere cordibus et memoriae discipulorum, a quibus ad passionem digressurus erat. Quo autem ordine deinceps sumeretur, Apostolis, per quos Ecclesias dispositurus erat, reservavit docendum».

Num. 1 dependet ex eadem quaestione in *Glossa* seu tractatu, nn. 1 et 3; reliqua ex *Glossa ordin.* in Matth. 26, 26 (apud Lyran., V, 79b-c). Conclusio («Ideo etiam») est Lombardi in eadem *Glossa* in 1Cor., in fine n. 3; remote ex *Glossa ordin.* in h.l. (apud Lyran. VI, 50a; cod. 1 59c). Num. 2: Auctoritas Augustini, ex *Glossa* in 1Cor. 11, 18-20 (PL 191,1638 D), ex Floro in h.l. (378).

## Cap. 6

**De sacramento et re.** Nunc quid ibi sacramentum sit et quid res, videamus. - **Augustinus in libro De civitate Dei:** «Sacramentum<sup>46</sup> est invisibilis gratiae visibilis forma»; forma ergo panis vel vini, quae ibi videtur, sacramentum est, id est signum sacrae rei, quia «praeter<sup>47</sup> speciem quam ingerit sensibus, aliud aliquid facit in cogitationem venire». - **Gregorius, in homilia paschali.** Tenent ergo «species<sup>48</sup> vocabula rerum quae ante fuerunt, scilicet panis et vini».

Quaestio trahitur ex *Summa sent.*, VI, 3 (PL 176,140 A); cf. D. VAN DEN EYNDE, *William of Saint-Thierry*, in *Franc. Studies* 10/1950,243. Definitio sacramenti, ut rubrica demonstrat, ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 32 (1324); dein, quaedam verba ex *Summa sent.* Auctoritas Gregorio attributa, ex *Decreto*, c. 34 (1324). Idem error alibi invenitur, uti infra, Dist. XI, c. 2, nn. 8-9, ubi res prolixius investigatur.

## Cap. 7

**1. De re sacramenti, quae est duplex.** Huius autem sacramenti gemina est res: una scilicet contenta et significata, altera significata et non contenta. Res contenta et significata est caro Christi quam de Virgine traxit, et sanguis quem pro nobis fudit. - **Augustinus, Super Ioannem:** Res autem significata et non contenta est «unitas<sup>49</sup> Ecclesiae in praedestinis, vocatis, iustificatis et glorificatis». Haec est duplex caro Christi. - **Hieronymus, super Epistolam ad Ephesios.** Unde Hieronymus:<sup>50</sup> «Dupliciter, inquit, intelligitur caro Christi et sanguis: vel illa quae crucifixae est et sepulta, et sanguis qui militis effusus est lancea; vel spiritualis illa ac divina, de qua ipse ait:<sup>51</sup> *Caro mea vere est cibus, et sanguis meus vere est potus; et: Nisi manducaveritis carnem meam et biberitis sanguinem meum, non habebitis vitam aeternam*».

**2. De tribus quae hic possunt distinguere.** Sunt igitur hic tria distinguenda: unum quod tantum est sacramentum, alterum quod est sacramentum et res, et tertium quod est res et non sacramentum.

Sacramentum et non res est species visibilis panis vel vini;  
sacramentum et res, caro Christi propria et sanguis;  
res et non sacramentum, mystica eius caro.

- Porro species illa visibilis sacramentum est geminae rei, quia utramque rem significat, et utriusque rei similitudinem gerit expressam. Nam sicut panis prae ceteris cibis corpus reficit et sustentat, et vinum hominem laetificat atque inebriat, sic caro Christi interiorem hominem plus

<sup>44</sup> Epist. 54, c. 6, nn. 7-8 (PL 33,203; CSEL 34-11, 166s).

<sup>45</sup> 1Cor. 11, 20-29.

<sup>46</sup> De hac definitione, cf. Dist. 1, c. 2.

<sup>47</sup> Cf. Dist. 1, c. 3.

<sup>48</sup> Verba sunt Lanfranci, *Liber de corpore et sanguine Domini*, c. 20: «Species namque, et similitudo illarum rerum vocabula sunt, quae ante fuerunt et ex quibus corpus Christi sanguisque conficitur» (PL 150,436 B), ubi rubrica hic posita invenitur ad 435 B. Error est Gratiani (infra).

<sup>49</sup> Tract. 26, n. 15 (PL 35,1614; CCL 36, 267).

<sup>50</sup> In Eph. 1,7 (PL 26,451 A).

<sup>51</sup> Ioan. 6,56; et 6,54.

ceteris gratiis spiritualiter reficit et saginat; unde:<sup>52</sup> *Calix tuus inebrians, quam praeclarus est!* - Habet etiam similitudinem cum re mystica, quae est unitas fidelium: quia sicut ex multis granis conficitur unus panis, et ex pluribus acinis vinum in unum confluit,<sup>53</sup> sic ex multis fidelium personis unitas ecclesiastica constat.

**3. Augustinus, De sacramentis fidelium.** Unde Apostolus:<sup>54</sup> *Unus panis et unum corpus multi sumus.* Unde Augustinus:<sup>55</sup> «Unus panis et unum corpus Ecclesia dicitur, pro eo quod, sicut unus panis ex multis granis et unum corpus ex multis membris componitur, sic Ecclesia ex multis fidelibus caritate copulante connectitur». «Hoc<sup>56</sup> mysterium pacis et unitatis nostrae Christus in sua mensa consecravat. Qui accipit hoc mysterium unitatis et non tenet vinculum pacis, non accipit mysterium pro se, sed contra se».

**4.** «Cuius<sup>57</sup> etiam sacramentum est corpus Christi proprium, de Virgine sumptum: quia ut corpus Christi ex multis membris purissimis et immaculatis constat, ita societas ecclesiastica ex multis personis a criminali macula liberis consistit. In cuius rei typo facta est arca Domini de lignis sethim,<sup>58</sup> quae sunt imputribilia et albae spinae similia».

Nn. 1-2, fundatur in tract. primitivum, nn. 5-10.

Num. 3: Ex *Glossa* in 1Cor. 10,17 (PL 191,1624 C).

Num. 4: Iterum ex tractatu primitivo, n. 10.

## DISTINCTIO IX

### CAP. 1

**1. De duobus modis manducandi. - Augustinus, De blasphemia Spiritus sancti.** Et sicut duae sunt res illius sacramenti, ita etiam et «duo<sup>59</sup> modi manducandi: unus sacramentalis scilicet, quo boni et mali edunt; alter spiritualis, quo soli boni manducant». - **Augustinus, De verbis evangelii.** Unde Augustinus:<sup>60</sup> «Quid est Christum manducare? Non est hoc solum, in sacramento corpus eius accipere: multi enim indigne accipiunt»; sed «in<sup>61</sup> ipso manere, et habere ipsum in se manentem». «Spiritualiter<sup>62</sup> enim manducat, qui in unitate Christi et Ecclesiae, quam sacramentum significat, manet». - **Augustinus in libro Sententiarum Prosperi:** «Nam<sup>63</sup> qui discordat a Christo, nec carnem Christi manducat, nec sanguinem bibit, etsi tantae rei sacramentum ad iudicium quotidie accipiat».

Num. 1: Ex *Glossa* in 1Cor. 11,29 (PL 191,1647 C-D), ubi Magister dependet a *Glossa* Gilberti in h.l. (cod. Florent., Laurent. PL. 12. d. 2, f. 73b; cf. etiam A. M. LANDGRAF, *Commentarius Porretanus in primam epist. ad Cor.*, in *Studi e testi* 117, p. 202, nota 186).

**2. Augustinus in libro De remedio poenitentiae.** Spiritualem manducationem Augustinus

<sup>52</sup> Ps. 22,5.

<sup>53</sup> August., *In Ioan.*, tr. 26, n. 17: «Dominus noster Iesus Christus corpus et sanguinem suum in eis rebus commendavit, quae ad unum aliquid rediguntur ex multis. Namque aliud in unum ex multis granis confit; aliud in unum ex multis acinis confluit» (PL 35,1614; CCL 36, 268).

<sup>54</sup> 1Cor. 10,17.

<sup>55</sup> Scil. *Sermo* 229, cuius fragmentum tantum exstat (PL 38,1103); cf. PLS 2, 406s, de hac quaestione.

<sup>56</sup> August., *Sermo* 272 (PL 38,1248).

<sup>57</sup> Uti hic iacet, ex fonte ignoto; remote, ex Beda, *De tabernaculo*, I, c. 4: «Archa... non incongrue ipsam Domini et Salvatoris nostri Incarnationem designat... Quae videlicet archa bene de lignis sethim compingi iubetur. Ligna quippe sethim levis atque imputribilis ferunt esse naturae non multum a qualitate albae spinae distantia. Archa ergo de lignis sethim facta est quia corpus dominicum ex membris constabat omni vitiorum labe carentibus» (PL 91,401 B; CCL 119 A, 13).

<sup>58</sup> Exod. 25,10; Exod. 37,1; Deut. 10,3; Is. 40,20: *lignum... imputribile*.

<sup>59</sup> *Sermo* 71, c. 11, n. 17 (PL 38,453).

<sup>60</sup> *Sermo* Mai 129, n. 1 (PLS 2,519).

<sup>61</sup> August., *In Ioan.*, tr. 26, n. 18: «Denique iam exponit... quid sit manducare corpus eius et sanguinem bibere: *Qui manducat carnem meam et bibit meum sanguinem, in me manet et ego in illo*. Hoc est ergo manducare illam escam et illum bibere potum, in Christo manere et illum manentem in se habere» (PL 35,1614; CCL 36,268).

<sup>62</sup> *Glossa ordin.* in 1Cor. 11,29 (cod. m, 58c; apud Lyranum VI, 51c).

<sup>63</sup> Num. 341 (PL 45,1890; 51, 481 C).



distinguens a sacramentali, ait;<sup>64</sup> «Ut quid paras dentem et ventrem? Crede, et manducasti». «Credere<sup>65</sup> enim in eum, hoc est manducare panem et vinum. Qui credit in eum, manducat eum». - **Augustinus, De verbis evangelii.** Item:<sup>66</sup> «Quomodo manducandus est Christus? Quomodo ipse dicit:<sup>67</sup> *Qui manducat carnem meam et bibit sanguinem meum, in me manet et ego in eo.* Si in me manet et ego in eo, tunc [manducat, tunc] bibit; qui vero non in me manet nec ego in illo, etsi accipit sacramentum, acquirit magnum tormentum».

Num. 2: Prima et secunda auctoritates, ut apparet ex rubrica, ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 47 (1331); ultima, ex c. 46.

**3. Augustinus, De sacramentis fidelium.** Item:<sup>68</sup> «Nulli ambigendum est tunc quemque corporis sanguinisque Domini participem fieri, quando Christi membrum efficitur; nec alienari ab illius panis calicisque consortio, etiam si antequam panem illum edat et calicem bibat, de hoc saeculo in unitate corporis Christi constitutus abscedat: quia illius sacramenti beneficio non privatur, quando ille hoc quod illud sacramentum significat invenitur. In illo enim sacramento corpus et sanguinem suum commendavit nobis; quod et fecit nos ipsos, nam et nos corpus ipsius facti sumus».

Num. 3: Ex *Glossa* in 1Cor. 10,17 (PL 191,1624 C-D); sed unde traxerit Magister, nescimus. Non invenitur apud Florum; bis datur, sub aliis rubricis et in forma aliquantulum diversa, in *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 36 (1326), et d. 4, c. 131 (1404).

**4.** Item:<sup>69</sup> «Qui discordat a Christo, nec manducat carnem eius nec sanguinem, etsi tantae rei sacramentum ad iudicium sibi quotidie accipit».

## Cap. 2

Cap. 2-3. Iam in parte in *Glossa* Magistri in 1Cor. 11,25 (PL 191,1643 A- 1644 A) seu in tractatu primitivo, q. 6, nn. 13, 17-21); et anteMagistrum, in *Glossa ordin.* in h.l. (apud Lyrannum, VI, 50c, 51a; cod. 1 58a): «Post haec videndum est utrum a bonis et malis corpus Christi et sanguis sumatur». Sed statim in tractatu (nn. 14-16) alteram quaestionem inserit Magister quae examinatur sub sequenti Dist., e. 2: «Verumtamen ante hoc ostendi oportet verum corpus Christi esse in altari...».

Cap. 2, n. 1: Cui vel quibus hic opponitur, non apparet; unum invenimus, quendam Gerlandum ab Hugone Metello reprehensum (PL 188,1273 C-D); ubi Hugo suum sequitur magistrum Anselmum Laudunensem (cf. O. Lottin, *Psych. et morale* V 28s.). - Num. 2: Primae auctoritates ex eodem tractatu, nn. 17-18; ultima, ex *Glossa* in 1Cor 11,26 (PL 191,1646 B). - Num. 3: Textus invenitur apud Florum in 1Cor. 11,29 (383), non autem hic in *Glossa* Magistri. An forsitan inveniatur in quadam *Glossa* Magistri adhuc ignota in Ioan. 13,27?

**1. De errore quorundam qui dicunt a bonis tantum corpus Christi sumi.** Haec verba et alia huiusmodi, ubi de spirituali manducatione agitur, quidam obtuso corde legentes, erroris caligine involuti sunt, adeo ut dicere praesumpserint corpus et sanguinem Christi a bonis tantum sumi, et non a malis. - Sed indubitanter tenendum est a bonis sumi non modo sacramentaliter, sed et spiritualiter; a malis vero tantum sacramentaliter, id est sub sacramento: scilicet sub specie visibili carnem Christi de Virgine sumptam, et sanguinem pro nobis fustum sumi, sed non mysticam, quae tantum bonorum est. Quod subditis probatur testimoniis:

**2. Gregorius in libro Dialogorum IIII.** Gregorius ait:<sup>70</sup> «Est quidem in peccatoribus et indigne sumentibus vera Christi caro et verus sanguis, sed essentia, non salubri efficientia». - **Augustinus, De verbis evangelii.** Item Augustinus:<sup>71</sup> «Multi indigne accipiunt corpus Domini, de quibus ait Apostolus:<sup>72</sup> Qui manducat (panem) et bibit calicem Domini indigne, iudicium sibi manducat et bibit». - **Augustinus, Super Ioannem:** «Per<sup>73</sup> quod docemur quam sit

<sup>64</sup> Non obstante rubrica, quae Gratiani est, fons est potius *In Ioan.* tr. 25, n. 12 (PL 35,1602; CCL 36, 254).

<sup>65</sup> Ibid., tr. 26, n. 1 (1607; 260).

<sup>66</sup> Continuatio eiusdem *Serm. Mai* 129, n. 2 (PLS 2,519).

<sup>67</sup> Ioan. 6,57.

<sup>68</sup> *Sermo* 229: *De sacramentis fidelium* (PL 38,1103).

<sup>69</sup> Repetitur eadem auctoritas ac supra in fine n. 1.

<sup>70</sup> Immo Lanfrancus, *De corp. et sanguine Domini*, c. 20 (PL 150,436 D), post verba Gregorii allegata ex *Dialogis*, IV,59 (PL 77,428 A).

<sup>71</sup> *Sermo Mai* 129, n. 1 (PLS 2,519).

<sup>72</sup> 1Cor. 11,27 et 29.

<sup>73</sup> Tract. 62, n. 1 (PL 35,1801s; CCL 36,483).

cavendum male accipere bonum. Ecce enim factum est malum, dum male accipitur bonum. Sicut e contra Apostolo factum est bonum, cum bene accipitur malum, scilicet dum *stimulus Satanae*<sup>74</sup> patienter portatur». Ergo «et mala<sup>75</sup> prosunt bonis, sicut angelus Satanae Paulo, et sancta obsunt malis: bonis sunt ad salutem, malis ad iudicium. Unde *qui manducat et bibit indigne, iudicium sibi manducat et bibit*: non quia res illa mala est, sed quia malus male accipit quod bonum est».

3. Idem:<sup>76</sup> «Indigne quis sumens corpus Christi, non efficit ut, quia malus est, malum sit quod accipit; vel quia non ad salutem accipit, nil accipiat. Corpus enim et sanguis Domini nihilominus erat in illis quibus ait Apostolus: *Qui manducat indigne*» etc. - His aliisque pluribus aperte ostenditur quod etiam a malis verum corpus Christi et sanguis sumitur, sed sacramentaliter, non spiritualiter.

### Cap. 3

Cap. 3 dependet in parte ab eadem *Glossa* seu tractatu, nn. 19-21.

1. **De intelligentia quorundam verborum.** Secundum hos duos modos sumendi, intelligentia quorundam verborum ambigue dictorum distinguenda est.

2. Ait enim Augustinus:<sup>77</sup> «Bonus accipit sacramentum et rem sacramenti, malus vero sacramentum et non rem». - Sacramentum hic dicit corpus Christi proprium de Virgine ductum; rem vero, spiritualement Christi carnem. Bonus ergo utramque Christi carnem accipit, malus vero tantum sacramentum, id est corpus Christi sub sacramento, et non rem spiritualement.

3. Item:<sup>78</sup> «Non manducans manducat, et manducans non manducat»: quia «non manducans sacramentaliter, aliquando manducat spiritualiter», et e converso. - **Gregorius.** Et qui manducant spiritualiter, «veritatem<sup>79</sup> carnis et sanguinis» dicuntur sumere, quia «ipsam efficientiam habent, id est remissionem peccatorum». - **Gregorius.** Pro qua videtur orari, cum dicitur:<sup>80</sup> «Perficiant in nobis, Domine, quaesumus, tua sacramenta quod continent: ut quae nunc specie gerimus, rerum veritate capiamus». Rerum veritatem dicit ipsam efficientiam; quasi: per haec sacramenta praesta, ut sicut sacramentaliter carnem Christi sumimus, ita spiritualiter sumamus. - **Gregorius.** Vel «petit<sup>81</sup> sacerdos ut Christus, qui nunc sub specie panis et vini sumitur, manifesta visione, sicut in essentia divinitatis est, quandoque capiatur». - Constat igitur a bonis et a malis sumi corpus Christi, sed a bonis ad salutem, a malis ad perniciem.<sup>82</sup>

## DISTINCTIO X

Dist. X. Respicit haeresim Berengarii Turonensis; cf. J. de Montclos, *Lanfranc et Bérenger. La controverse eucharistique du XI siècle* (SSL 37), Leuven 1971, praesertim pp. 1-245.

### CAP. 1

C. 1, n. 1: Cf. Hugo de S. Victore, *De sacram.*, 11,8, cc. 6-7 (PL 176,465 C - 467 B); et *Summa*

<sup>74</sup> Resp. 2Cor. 12,7.

<sup>75</sup> Mixtim ex August. in eodem loco et tr. 6, n. 15 (PL 35,1432; CCL 36, 61).

<sup>76</sup> August., *De bapt. contra Donatistas*, V, c. 8, n. 9 (PL 43,181; CSEL 51,270).

<sup>77</sup> Non invenitur ad verbum apud August.; cf. supra, c. 2, n. 2.

<sup>78</sup> Iterum non invenitur extra *Glossam* Magistri (uti infra, in aliis notis).

<sup>79</sup> Verba sunt Lanfranci, *De corpore et sanguine Domini*, c. 20: «Quamvis non improbabiler quidam exponant hoc in loco (agitur de Ioan. 14,21: *Qui autem diligit me...*; et Ps. 90,16: *et ostendam illi salutare meum*) esse carnis et sanguinis veritatem, ipsam eorumdem efficientiam, id est peccatorum remissionem» (PL 150,436 C). De nomine Gregorii cf. supra, c. 2, n. 2.

<sup>80</sup> Postcommunio in missa Quatuor temp. Sept., in *Sacramentario Greg.* (PL 78,142 C-D; ed. L.C. Mohlberg, n. 1051, p. 161). Circa influxum huius orationis in controversiis de Eu-charistia, cf. J. de Montclos, *Lanfranc et Bérenger*, 574 (index).

<sup>81</sup> Rectius, Lanfrancus, *De corp. et sanguine Domini*, c. 20 (PL 150,436 B; cf. J. de Montclos, 314).

<sup>82</sup> Cf. August., *In Ioan.*, tr. 6, n. 14 (PL 35,1432; CCL 36,61).

sent., VI, 5 (PL 176, 142 A), unde quaedam verba.

**1. De haeresi aliorum qui dicunt corpus Christi non esse in altari nisi in signo.** Sunt item alii praecedentium insaniam transcendentis, qui Dei virtutem iuxta modum naturalium rerum metientes, audacius ac periculosius veritati contradicunt, asserentes in altari non esse corpus Christi vel sanguinem, nec substantiam panis vel vini in substantiam carnis et sanguinis converti; sed ita Christum dixisse:<sup>83</sup> *Hoc est corpus meum*, sicut Apostolus dixit:<sup>84</sup> *Petra erat Christus*. Dicunt enim ibi esse corpus Christi tantum in sacramento, id est in signo; et tantum in signo manducari a nobis.

**2. Augustinus, super Psalmum LIIII.** Qui errandi occasionem sumunt a verbis Veritatis unde «prima<sup>85</sup> haeresis facta est in discipulis Christi. Cum enim diceret:<sup>86</sup> *Nisi quis manducaverit carnem meam et biberit sanguinem meum, non habebit vitam aeternam*, illi non intelligentes dixerunt:<sup>87</sup> *Durus est hic sermo, quis potest eum audire? Et abierunt retro*. Illis<sup>88</sup> discedentibus, instruxit duodecim qui remanserant:<sup>89</sup> *Spiritus est, inquit, qui vivificat; caro nihil prodest. Verba quae locutus sum vobis spiritus et vita sunt*. Intellexisti<sup>90</sup> spiritualiter? Spiritus et vita sunt. Intellexisti carnaliter? Etiam sic spiritus et vita sunt, sed tibi non sunt. Spiritualiter<sup>91</sup> intelligite quae locutus sum: non hoc corpus, quod videtis, manducaturi estis, et bibituri illum sanguinem, quem fusuri sunt qui me crucifigent. Sacramentum aliquod vobis commendavi; spiritualiter intellectum vivificabit vos; *caro autem non prodest quidquam*.<sup>92</sup>

Num. 2: Ex *Decreto*, de consecr., d. 2, c. 44 (1330).

**3. Sunt etiam et alia illorum insaniae fomitem ministrantia. - Augustinus, super Psalmum LIIII.** Ait enim Augustinus:<sup>93</sup> «Donec saeculum finiatur, sursum est Dominus; sed tamen etiam hic nobiscum est veritas Dominus. Corpus enim in quo resurrexit, uno loco esse oportet; veritas autem eius ubique diffusa est». - **Super Ioannem.** Item:<sup>94</sup> «Una persona est Deus et homo, ubique per id quod Deus est, in caelo per id quod homo est». - Christus etiam dicit:<sup>95</sup> *Pauperes semper vobiscum habebitis, me autem non semper habebitis*. - His aliisque utuntur praefati haeretici in assertionem sui erroris.

Num. 3: Prima auctoritas ex eodem c. 44 § 1; altera, ex *Summa sent.* VI, 9 (PL 176, 146 A).

**4. Determinatio praemissorum.** Quae ex eadem ratione omnia accipienda sunt. Non enim his negatur verum corpus Christi a fidelibus sumi vel in altari esse, sed his Veritas Apostolos et in eis nos instruxit, quod ipsius corpus non per partes discerptum, ut putaverunt illi discipuli qui retro ierunt,<sup>96</sup> sed integrum; nec visibiliter in forma humana, sed invisibiliter, sub forma panis et vini, corpus et sanguinem nobis traderet. - **Augustinus in epistola ad Irenaeum.** Quem sensum Augustinus confirmat dicens:<sup>97</sup> «Ipsam quidem et non ipsum corpus quod videbatur manducatur: ipsum invisibiliter, non ipsum visibiliter». Item: «Etsi necesse est illud visibiliter celebrari, necesse est tamen invisibiliter intelligi».

Num. 4: Auctoritates hic Augustino attributae conficiuntur ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 45

<sup>83</sup> Matth. 26, 26.

<sup>84</sup> 1Cor. 10,4.

<sup>85</sup> Num. 23 (PL 36, 643; CCL 39,673).

<sup>86</sup> Ioan. 6, 54-55.

<sup>87</sup> Ioan. 6, 61 et 67.

<sup>88</sup> August., *Enarr. in Ps.* 98, 5, n. 9 (PL 37, 1265; CCL 39,1386).

<sup>89</sup> Ioan. 6, 64.

<sup>90</sup> August., *In Ioan.*, tr. 27, n. 6 (PL 35,1618; CCL 36,273).

<sup>91</sup> August., *Enarr. in Ps.* 98, n. 9 (PL 37,1265; CCL 39,1386).

<sup>92</sup> Ioan. 6,64.

<sup>93</sup> Licet inveniatur sub hac rubrica in *Decreto* Gratiani (infra), revera *In Ioan.*, tr. 30, n. 1 (PL 35,1632; CCL 36,289).

<sup>94</sup> Rectius, *Epist. 187* (ad Dardanum), c. 3, n. 10 (PL 33,836; CSEL 57,89s).

<sup>95</sup> Matth. 26,11; Marc. 14,7; Ioan. 12,8. Cf. August. *in Ioan.* 12,8, tr. 50, nn. 12-13 (PL 35,1762s; CCL 36,438s).

<sup>96</sup> Cf. supra, in num. 2.

<sup>97</sup> Ita Gratianus (infra), cum rubrica. Quatenus autem distinguere oportet, ut videtur, inter quamdam glossam Lanfranci et ipsum textum Augustini, cf. *Enarr. in Ps.* 98,5, n. 9, ubi pars altera textus: «Spiritualiter intelligite quod locutus sum: non hoc corpus quod videtis, manducaturi estis, et bibituri illum sanguinem, quem fusuri sunt qui me crucifigent. Sacramentum aliquod vobis commendavi; spiritualiter intellectum vivificabit vos. Etsi necesse est illud visibiliter celebrari, oportet tamen invisibiliter intelligi» (PL 37,1265; CCL 39,1386). Dein cf. Lanfrancus, *Liber de corpore et sanguine Domini*, c. 18: «Ipsam quidem, quantum ad essentiam veraeque naturae proprietatem atque virtutem; non ipsum autem, si species (lege: spectes) panis vinique speciem»; cui sese refert infra, circa finem capituli: «...ego in professione fidei breviter posui, videlicet ipsum esse corpus, et non ipsum» (PL 150,430 C, dein 434 A).

(1330s).

**5. Quod caro Christi dicitur invisibilis.** Ita etiam intelligendum est corpus Christi esse “in uno loco”, scilicet visibiliter in forma humana; veritas tamen eius, id est divinitas, ubique est; veritas etiam eius, id est verum corpus, in omni altari est ubicumque celebratur. Sic etiam illud intelligendum est:<sup>98</sup> *Pauperes semper habebitis vobiscum, me autem non semper habebitis*: secundum corporalem praesentiam scilicet qua cum eis conversabatur. - Similiter “per id quod homo est, in caelo est”: visibiliter scilicet; invisibiliter autem est in altari, quia non in forma humana apparet, sed forma panis et vini operitur. Unde et invisibilis caro eius dicitur: quae vere est in altari, sed quia non in sua specie apparet, invisibilis dicitur.

Num. 5: Prima pars, usque ad *conversabatur*, ex *Summa sent.*, VI, 9 (PL 176, 145 D -146 A).

**6. Augustinus in libro Sententiarum Prosperi.** Ait enim Augustinus:<sup>99</sup> «Hoc est quod dicimus, quod modis omnibus approbare contendimus, sacrificium Ecclesiae duobus confici, duobus constare: visibili elementorum specie et invisibili Domini nostri Iesu Christi carne et sanguine; sacramento et re sacramenti, id est corpore Christi. Sicut Christi persona constat et conficitur ex Deo et homine, cum Christus sit verus Deus et homo; quia omnis res illarum rerum naturam et veritatem in se continet, ex quibus conficitur. Conficitur autem sacrificium Ecclesiae duobus: sacramento et re sacramenti, id est corpore Christi; est igitur sacramentum et res sacramenti idem corpus Christi». - Ecce invisibilem dixit carnem Christi, quia forma panis operita sumitur et tractatur; idemque corpus dixit esse sacramentum et rem: ex quo confirmatur quod supra diximus.<sup>100</sup>

**7. Idem in eodem.** Deinde addit<sup>101</sup> quod magis lectorem movet: «Caro, inquit, eius est, quam forma panis opertam in sacramento accipimus; et sanguis eius, quem sub vini specie ac sapore potamus. Caro videlicet carnis, et sanguis sacramentum est sanguinis: carne et sanguine, utroque invisibili, intelligibili, spirituali, significatur corpus Christi visibile et palpabile, plenum gratia et divina maiestate».

Num. 6-7: Ex *Decreto* Gratiani, de consecr., d. 2, c. 48 (1331); vide etiam supra, Lib. III, d. 6, c. 3, n. 2 (p. 53). Quoad historiam literariam huius textus, cf. N. M. Häring, *A Study in the Sacramentology of Alger of Liège*, in *Med. Studies* 20 (1958) 52s.

**8. Quae sit intelligentia praemissorum.** Attende his diligenter, quia tropo quodam utitur hic Augustinus, quo solent res significantes rerum sortiri vocabula quas significant. Hic enim visibilis species panis vocatur nomine carnis, et visibilis species vini nomine sanguinis. Invisibilis vero et intelligibilis dicitur caro Christi, quia secundum illam speciem non videtur caro, sed intelligitur; ita et sanguis. Caro ergo invisibilis dicitur esse sacramentum carnis visibilis, quia species panis, secundum quam illa non videtur caro, est sacramentum carnis visibilis: quia carne invisibili, id est specie, secundum quam caro Christi non videtur caro, significatur corpus Christi, quod est visibile et palpabile ubi in sua forma apparet. Ita et de sanguine accipi debet.

Num. 8: Quasi omnia ad litteram ex *Summa sent.*, VI, 7 (PL 176, 144 B-C), ut notat N. M. Häring (ibid. 74).

**9. Ita esse intelligendum aliis verbis Augustini firmat.** Quem sensum confirmat Augustinus,<sup>102</sup> aperiens qualiter praedicta intelligenda sint (quia obscure dixerat), consequenter dicens «ita panem vocari corpus Christi, cum vere sit sacramentum corporis Christi quod in cruce positum est, sicut ipsa immolatio quae fit manibus sacerdotis vocatur Christi passio: non rei veritate, sed significanti mysterio, et sicut sacramentum fidei dicitur fides».

Num. 9: Iterum ex *Decreto*, c. 48, § 2 (1332).

**10. Satis responsum est haereticis obiectionibus eorum qui negant verum corpus Christi in**

<sup>98</sup> Matth. 26,11; Marc. 14,7; Ioan. 12,8. Cf. J. de Montclos, *Lanfranc et Bérenger*, 306, et 347-348.

<sup>99</sup> Immo Lanfrancus, *Liber de corpore et sanguine Christi*, c. 10 (PL 150, 421 B-C).

<sup>100</sup> In Dist. 8, c. 7, nn. 1-2.

<sup>101</sup> Parum infra, c. 14 (PL 150, 423 D-424 A).

<sup>102</sup> Id est Lanfrancus, *Liber de corpore*, c. 14 (PL 150, 425 A). Quodammodo respicitur August., *Ep. 98* (ad Bonifacium), n. 9: «Nonne semel immolatus est Christus in seipso, et tamen in sacramento... omni die populis immolatur...? Si enim sacramenta quamdam similitudinem earum rerum quarum sacramenta sunt non haberent, omnino sacramenta non essent. Ex hac autem similitudine plerumque etiam ipsarum rerum nomina accipiunt. Sicut ergo secundum quemdam modum sacramentum corporis Christi corpus Christi est, sacramentum sanguinis Christi sanguis Christi est, ita sacramentum fidei fides est» (PL 33,363s; CSEL 34-11,530s).

altari esse, et panem in corpus vel vinum in sanguinem mystica consecratione converti, dicentes:<sup>103</sup> «Quis audeat manducare Dominum suum?». Quis etiam audeat dicere quotidie formari corpus Christi de materia vel substantia quae non fuit caro Virginis?

Num. 10: Cf. *Glossa* Magistri in 1Cor. 10,16 (PL 191,1623 D).

## Cap. 2

Cap. 2, n. 3: Ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 69, § 2 (1340); in parte iam in *Glossa* in 1Cor. 11,25, seu in n. 15 tractatus primitivi, ex *Summa sent.* VI,5 (PL 176,142 A-B).

**1. Auctoritatibus probat verum corpus Christi esse in altari et in id panem converti.** Haec et his similia obiciunt illi, in divino mysterio legem naturae sectantes. Quorum perfidiam subdita convincunt testimonia:

**2. Ait enim Veritas:**<sup>104</sup> *Accipite, hoc est corpus meum.*

**3. Ambrosius in libro De sacramentis.** Item Ambrosius:<sup>105</sup> «Si tantum valuit sermo Eliae<sup>106</sup> ut ignem de caelo deponeret, non valebit tantum Christi sermo ut substantias mutet? De totius mundi operibus legitur:<sup>107</sup> *Quia ipse dixit, et facta sunt* etc. Sermo igitur qui potuit ex nihilo facere quod non erat, non potest ea quae sunt in id mutare quod non erant? Non enim minus est dare quam mutare novas naturas rebus».

**4. Ambrosius.** Item:<sup>108</sup> «Si ordinem quaerimus, viro mixta femina generare consueverat. Liquet igitur quod praeter naturae ordinem Virgo generavit. Et hoc quod conficimus corpus ex Virgine est. Quid hic quaeris naturae ordinem in Christi corpore, cum praeter naturam sit ipse partus ex Virgine?» - Item:<sup>109</sup> «Ante benedictionem alia species nominatur; post consecrationem corpus significatur. Ante consecrationem aliud dicitur; post consecrationem sanguis nuncupatur. Tu dicis: Amen; hoc est: verum est. Quod sermo sonat, affectus sentiat».

Num. 4: Prima auctoritas, ex *Decreto*, ibid., c. 69, § 3 (1340); altera, ad finem eiusdem § 3.

**5. Augustinus in libro Sententiarum Prosperi.** Item Augustinus:<sup>110</sup> «In specie panis et vini quam videmus, res invisibiles, id est carnem et sanguinem, honoramus. Nec similiter pendimus has duas species sicut ante consecrationem pendebamus, cum fideliter fateamur ante consecrationem panem esse et vinum quod natura formavit, post consecrationem vero carnem Christi et sanguinem quod benedictio consecravit».

Num. 5: Iterum ex *Decreto*, c. 41 (1328).

**6. Ambrosius in libro De sacramentis.** Item Ambrosius:<sup>111</sup> «Panis est in altari usitatus ante verba sacra; ubi accessit consecratio, de pane fit Christi caro. Quomodo autem potest quod panis est esse corpus Christi? Consecratione, quae fit Christi sermone». - Item:<sup>112</sup> «Si tanta vis est in sermone Domini ut inciperent esse quae non erant, quanto magis operatorius est ut sint quae erant et in aliud commutentur. Et sic quod erat panis ante consecrationem, iam corpus Christi est post consecrationem, quia sermo Christi creaturam mutat. Et sic ex pane fit corpus Christi, et vinum cum aqua in calicem missum fit sanguis, consecratione verbi caelestis».

Num. 6: Ambae auctoritates iam cum quadam variatione in eodem, c. 55 (1334, 1335).

**7. Augustinus in sermone quodam De verbis evangelii.** Item Augustinus:<sup>113</sup> «Sicut per Spiritum vera caro sine coitu creatur, ita per eundem ex substantia panis et vini idem corpus Christi

<sup>103</sup> Dictum est Augustini, in *Sermone Mai* 129, n. 1 (PLS 2,519).

<sup>104</sup> Matth. 26,26.

<sup>105</sup> *De mysteriis*, c. 9, n. 52 (PL 16 [1845], 406 D - 407 A; CSEL 73, 112).

<sup>106</sup> Resp. IV Reg. 1,14.

<sup>107</sup> Ps. 148,5.

<sup>108</sup> Ambrosius, ibid., n. 53 (407 A; 112).

<sup>109</sup> Num. 54 (407 B; 113).

<sup>110</sup> Immo Lanfrancus, *De corpore et sanguine Christi*, c. 13 (PL 150,423 C), interpretans verba Augustini a Berengario sibi obiecta ex *De catech. rudibus*, c. 26, n. 50 (PL 40,344s).

<sup>111</sup> Lib. IV, c. 4, n. 14 (PL 16,439 B - 440 A; CSEL 73,51s).

<sup>112</sup> Ibid., nn. 15-17 et 19 (440 B - 441 A, 442 B; 52ss).

<sup>113</sup> Rubrica non obstante verba sunt Paschasii Radberti, *De corpore et sanguine Domini*, c. 4, n. 1 (PL 120,1278 D-1279 B; CCL-CM 16, 28-29, lin. 18-20, 37-39, 43-44).

et sanguis consecratur. Corpus Christi et veritas est et figura: veritas, dum corpus Christi et sanguis virtute Spiritus ex panis vinique substantia efficitur; figura vero est id quod exterius sentitur».

Num. 7: Ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 72 (1342).

**8. Eusebius.** Item Eusebius Emisenus:<sup>114</sup> «Invisibilis sacerdos visibiles creaturas in substantiam corporis et sanguinis sui verbo suo secreta potestate commutat». - Ex his aliisque pluribus constat verum corpus Christi et sanguinem in altari esse, immo integrum Christum sub utraque specie, et substantiam panis in corpus, vinique substantiam in sanguinem converti.

Num. 8: Ex *Summa sent.*, VI,5 (PL 176,142 B), potius quam ex *Decreto*, ibid., c. 35 (1325); unde in *Glossa* in 1Cor. 11,25 (PL 191,1643 B) seu in n. 16 tractatus primitivi.

## DISTINCTIO XI

Dist. XI. Cf. L. Hödl, Der Transsubstantionsbegriff in der scholastischen Theologie des 12 Jahrhunderts, in *Rech. de théol. anc. et méd.* 31 (1964) 230-259; et H. Jorissen, Die Entfaltung der Transsubstantiationslehre bis zum Beginn der Hochscholastik, Münster 1965, 25ss.

### CAP. 1

Cap. 1, n. 1: Ex *Glossa* in 1Cor. 11,25 (PL 191,1644 B-C) seu ex tractatu primitivo, nn. 24-26, sub rubrica: *Quae sit illa conversio*.

**1. De modo conversionis.** Si autem quaeritur qualis sit illa conversio, an formalis, an substantialis, vel alterius generis, definire non sufficio. Formalem tamen non esse cognosco, quia species rerum quae ante fuerant remanent, et sapor et pondus. - Quibusdam<sup>115</sup> videtur esse substantialis, dicentibus sic substantiam converti in substantiam, ut haec essentialiter fiat illa. Cui sensui praemissae auctoritates consentire videntur.

**2.** Sed huic sententiae sic opponitur ab aliis: Si substantia panis, inquit, vel vini convertitur substantialiter in corpus vel sanguinem Christi, quotidie fit aliqua substantia corpus vel sanguis Christi, quae ante non erat; et hodie est aliquid corpus Christi, quod heri non erat; et quotidie augetur corpus Christi, atque formatur de materia, de qua in conceptione non fuit factum.

### Cap. 2

**1. Quomodo dicitur corpus Christi confici de substantia panis.** Quibus hoc modo responderi potest: quia non ea ratione dicitur corpus Christi confici verbo caelesti, quod ipsum corpus in conceptu Virginis formatum deinceps formetur, sed quia substantia panis vel vini, quae ante non fuerat corpus Christi vel sanguis, verbo caelesti fit corpus et sanguis. Et ideo sacerdotes dicuntur conficere corpus Christi et sanguinem, quia eorum ministerio substantia panis fit caro, et substantia vini fit sanguis Christi. Nec tamen aliquid additur corpori vel sanguini, nec augetur corpus Christi vel sanguis.

**2. Augustinus in libro Sententiarum Prosperi:** «Si<sup>116</sup> vero quaeris modum quo id fieri possit, breviter respondeo: Mysterium fidei credi salubriter potest, investigari salubriter non potest». Quod ergo corpus Christi panis in id mutatione non augmentatur, nec sanguis ex vini conversione, eius voluntati et potentiae adscribatur, qui idem corpus eduxit de Virgine. Fit igitur substantia illa ista, sine huius augmento.

Num. 2: De auctoritate Augustino attributa, cf. N. M. Häring, *A Study in the Sacramentology of Alger of Liège*, in *Med. Studies* 10 (1958) 53. Dein, quaedam de *Summa sent.*, VI,4 (PL 176,141 B).

**3.** Nec tamen concedunt quidam quod substantia panis aliquando sit caro Christi, etsi fiat caro

<sup>114</sup> Eusebius Gallicanus, *Homilia XVII*, n. 2 (CCL 101,196).

<sup>115</sup> Hugoni de S. Victore, in *De sacram.* II, 8,9 (PL 176,468); et auctori *Summae sent.*, VI,4-5 (PL 176,141s).

<sup>116</sup> Immo Lanfrancus, *De corpore et sanguine Christi*, c. 10 (PL 150,421 D).

Christi; sicut farina facta est panis, et aqua facta est vinum, nec tamen dicitur: farina est panis, et aqua est vinum. - Alii vero concedunt illud quod erat panis vel vinum, post consecrationem esse corpus et sanguinem; nec tamen sequitur: panis est caro Christi, vel vinum est sanguis, quia substantia panis vel vini, postquam facta est Christi caro vel sanguis, non est substantia panis vel vini, sed caro et sanguis.

**4. Ideo distinguendum videtur.** Cum dicitur: substantia panis, vel id quod erat panis, modo est corpus Christi (manens enim panis, non est corpus Christi, sed mutata), id est: quod facta est, est corpus Christi. - Nec dicimus substantiam panis vel vini materiam esse corporis vel sanguinis, quia non de ea ut de materia formatur corpus; sed ipsa formatur in illud et efficitur illud. - **Augustinus in libro De Trinitate.** Unde Augustinus:<sup>117</sup> «Corpus Christi dicimus illud quod ex fructibus terrae acceptum et prece mystica consecratum sumimus in memoriam dominicae passionis. Quod cum per manus hominis ad illam visibilem speciem perducatur, non sanctificatur ut sit tam dignum sacramentum nisi operante invisibiliter Spiritu Dei».

Num. 4. Auctoritas Augustini, ex *Decreto* Gratiani, de consecrat. d. 2, c. 60 (1337).

**5. Asserunt dictum panem.** Quidam vero sic dicunt conversionem illam esse intelligendam, ut sub illis accidentibus, sub quibus erat prius substantia panis et vini, post consecrationem sit substantia corporis et sanguinis, sic tamen ut non eis afficiatur.<sup>118</sup> Et sic asserunt dictum panem transire in corpus Christi, quia ubi erat panis, nunc est corpus Christi. Quod si est, quid ergo fit de substantia panis et vini? Illi dicunt vel in praeiacentem materiam resolvi, vel in nihilum redigi.<sup>119</sup>

**6.** Alii vero putaverunt ibi substantiam panis et vini remanere, et ibidem corpus Christi esse et sanguinem; et hac ratione dici illam substantiam fieri istam, quia ubi est haec, est et illa (quod mirum est). Et ipsam substantiam panis vel vini dicunt esse sacramentum. Sed quod non sit ibi substantia nisi corpus Christi et sanguis, ex praedictis et ex subditis aperte ostenditur.

**7. Ambrosius, in libro De sacramentis.** Ait enim Ambrosius:<sup>120</sup> «Panem istum quem sumimus in mysterio, illum utique intelligo qui manu Sancti Spiritus formatus est in Virginis utero et igne passionis decoctus in ara crucis. Panis enim angelorum factus est cibus hominum.<sup>121</sup> Unde ait:<sup>122</sup> *Ego sum panis vivus qui de caelo descendi*; et item:<sup>123</sup> *Panis quem ego dabo, caro mea est pro mundi vita*. Ex his namque duabus sententiis aperte datur intelligi quia panis ille et iste non duo, sed unus panis et una caro procul dubio unum efficitur corpus: illud vere, illud sane quod sumptum est de Virgine, quod resurrexit et in caelum ascendit».

Num. 7: Unacum rubrica, ex *Decreto*, de consecrat. d. 2, c. 74 (1344).

**8. Gregorius, in homilia paschali.** Item Gregorius:<sup>124</sup> «Quis fidelium habere dubium possit, in ipsa immolationis hora ad sacerdotis vocem caelos aperiri, in illo Christi mysterio angelorum choro adesse, summa et ima sociari, unum quid ex invisibilibus atque visibilibus fieri?».

Num. 8: ex eodem, c. 73 (1343).

**9. Idem:**<sup>125</sup> «Eodem momento et in caelum rapitur ministerio angelorum consociandum corpori Christi, et ante oculos sacerdotis in altari videtur». «Sicut<sup>126</sup> divinitas Verbi totum implet mundum, ita multis locis illud corpus consecratur; nec sunt tamen multa corpora Christi, sed unum corpus et unus sanguis. Ideoque, sive plus sive minus quis inde percipiat, omnes

<sup>117</sup> Lib. III, c. 4, n. 10 (PL 42,874; CCL 50,136).

<sup>118</sup> Cf. infra, Dist. 12, c. 1.

<sup>119</sup> Reicitur haec opinio ab Hugone de S. Victore, *De sacramentis*, II, 8,9 (PL 176,468 B); et ab auctore *Summae sent.* VI, c. 5 (PL 176,142 C).

<sup>120</sup> Tantum ex parte et quoad sensum invenitur in libro *De mysteriis*, c. 9, n. 53: «Et hoc quod conficimus corpus, ex Virgine est... Vera utique caro Christi, quae crucifixa est, quae sepulta est, quod resurrexit et in caelum ascendit» (PL 16 [1845], 407 A; CSEL 73,112).

<sup>121</sup> Resp. Ps. 77,5.

<sup>122</sup> Ioan. 6,51.

<sup>123</sup> Ioan. 6,52.

<sup>124</sup> Immo, *Dialogi*, IV, c. 58 (PL 77,425 D - 428 A). Error est Gratiani (infra), qui sub hac rubrica duas auctoritates diversas Gregorii compingit unacum tribus ex tractatu *De celebratione missae* Remigii Altissiodorensis, qui hanc auctoritatem Gregorii offert ad *Supplices te rogamus* Canonis romani (*Maxima bibliotheca veterum patrum*, XVI, ed. Lugduni 1677,958 C; vel inter opera Alcuino attributa, *De divinis officiis*, c. 40, PL 101,1263 A).

<sup>125</sup> Iam sub nomine Gregorii: *Idem quoque alibi*, apud Remigium (ibid.).

<sup>126</sup> Verba ipsius Remigii, ut videtur, parum supra (ed. Lugd., 957 E-F; PL 101,1260 D - 1261 A).

aequaliter corpus Christi integerrime sumunt».

Num. 9: forsitan abbreviatur ex eodem c. 73, §§ 2-3 (1343-1344); ubi etiam in § 4, ultima verba huius capituli.

**10.** Post consecrationem igitur non est ibi substantia panis vel vini, licet species remaneant: est enim ibi species panis et vini, sicut et sapor; unde «aliud videtur, aliud intelligitur».<sup>127</sup>

### Cap. 3

Cap. 3: Eadem quaestio in *Glossa* in 1Cor. 11,25 (PL 191,1641 D- 1642 A) seu in tractatu primitivo, n. 4, ubi etiam eadem tres causae offeruntur quae hic fusius illustrantur auctoritatibus sumptis ex *Decreto*, de consecr. d. 2: Gregorii, ex eodem c. 73, § 4 (1344); Augustini, ex c. 72, § 2 (1343); Ambrosii, ex c. 43 (1329).

**Quare sub alia specie.** Sub alia autem specie tribus de causis carnem et sanguinem tradidit Christus, et deinceps sumendum instituit: ut fides scilicet haberet meritum, quae est de his quae non videntur:<sup>128</sup> quia «fides<sup>129</sup> non habet meritum, cui humana ratio praebebat experimentum». - Et etiam ideo, ne abhorreret animus quod cerneret oculus: (**Gregorius, in homilia paschali:**) «quia<sup>130</sup> non habemus in usu carnem crudam et sanguinem comedere». - **Augustinus.** Quia ergo «Christum<sup>131</sup> vorari dentibus fas non est, in mysterio carnem et sanguinem» nobis commendavit. - Et etiam ideo, ne ab incredula religioni insultaretur. Unde Augustinus:<sup>132</sup> «Nihil rationabilius quam ut sanguinis similitudinem sumamus: ut ita et veritas non desit, et ridiculum nullum fiat a paganis, quod cruorem occisi hominis bibamus». - **Ambrosius.** Ne igitur hoc fieret, et «ne<sup>133</sup> veluti quidam horror esset cruoris, in similitudinem accipis sacramentum». - Ex praemissis iam liquet quare sub alia specie, et quare sub ista,<sup>134</sup> hoc sacramentum Dominus celebraverit et celebrari a nobis instituerit.

### Cap. 4

**1. Quare sub duplici specie.** Sed quare sub duplici specie sumitur, cum sub alterutra totus sit Christus? Ut ostenderetur totam humanam naturam assumpsisse, ut totam redimeret. Panis enim ad carnem refertur, vinum ad animam; quia vinum operatur sanguinem, in quo sedes animae a physicis esse dicitur.<sup>135</sup> Ideo ergo in duabus speciebus celebratur, ut animae et carnis susceptio in Christo, et utriusque liberatio in nobis significetur. - **Super epistolarii ad Corinthios.** Valet enim, ut ait Ambrosius,<sup>136</sup> «ad tuitionem corporis et animae quod percipimus: quia caro Christi pro salute corporis, sanguis vero pro anima nostra offertur, sicut praefiguravit Moyses:<sup>137</sup> Caro, inquit, pro corpore nostro offertur, sanguis vero pro anima».

Num. 1: Quaestio iam in *Glossa* (1642 D), cum auctoritate Ambrosii parum supra (1641 B-C), prope ante initium tractatus, ubi questio invenitur sub n. 4.

**2.** Sed tamen sub utraque specie sumitur quod ad utrumque valet, quia sub utraque sumitur totus Christus. Sed si in altera tantum sumeretur, ad alterius tantum, id est corporis vel animae, non utriusque pariter tuitionem valere significaretur. Sub utraque tamen specie totus sumitur Christus; nec plus sub utraque, nec minus sub altera tantum sumitur. - **Hilarius:** «Eadem enim

<sup>127</sup> Augustinus, *Sermo 272: Ad infantes, de sacramento* (PL 38,1247); apud Remigium (957 F; 1261 B), remote ex Floro Lugd., *De expositione missae* (PL 119,54 C).

<sup>128</sup> Cf. supra, Lib. III, d. 23, c. 2 (p. 141), et c. 7 (146).

<sup>129</sup> Greg., *In Evang.*, hom. 26, n. 1 (PL 76, 1197 C).

<sup>130</sup> Verba sunt Remigii in eodem tractatu (ed. Lugd., 957 G; PL 101,1261 B).

<sup>131</sup> Rectius, Paschasius Radbertus, *De corp. et sanguine Domini*, c. 4 (PL 120, 1277 C; CCL-CM 16,27).

<sup>132</sup> Idem Radbertus, c. 13 (1315 B-C; 84).

<sup>133</sup> *De sacramentis*, VI, c. 1, n. 3 (PL 16 [1845], 455 A; CSEL 73,73).

<sup>134</sup> De hoc ultimo supra, Dist. 8, c. 7, nn. 2-4.

<sup>135</sup> Non invenimus apud physicos; inter theologos notare licet eundem Paschasium, *De corp. et sang.*, c. 11 (1309 B; 75); cui addi potest Manegoldus Lautenbachensis in *glosis super apostolum*: «nihil inventum est in creaturis omnibus per quod vicinius [anima] representaretur quam per sanguinem, qui sedes anime dicitur...»; qua verba repetit Anselmus Lauden. in lectione sua in 1Cor. 10,16 (olim Anselmo Cantuar. attributa sub titulo *Epistola de coena Domini*, seu *De corp. et sang. Domini*; PL 159,255 B). Cf. O. Lottin, *Psych. et morale*, V, 143-153.

<sup>136</sup> Ambrosiaster, *In 1Cor.* 11,26 (PL 17 [1845], 243 B; CSEL 81-11, 128).

<sup>137</sup> Resp. Lev. 17,11: *Anima carnis in sanguine est*; et Deut. 12,23: *Hoc solum cave, ne sanguinem comedas; sanguis enim eorum pro anima est*.



ratio est, ut ait Hilarius,<sup>138</sup> in corpore Christi, quae in manna praecessit; de quo dicitur:<sup>139</sup> *Qui plus collegerat non habuit amplius, nec qui minus paraverat habuit minus*».

Num. 2: Revertit Magister ad *Summam sent.*, VI,6 (PL 176,142 D - 143 A); auctoritatem autem sumpsit ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 78 (1346), ubi datur sub nomine Hilarii.

3. Et licet sub utraque specie totus Christus sumatur, tamen non fit conversio panis nisi in carnem, nec vini nisi in sanguinem. Nec debent dici duo sacramenta, sed unum, quia sub utraque specie idem sumitur; neque iterari sacramentum, quia benedictio non repetitur super eandem speciem. Neque aliae substantiae in sacrificium veritatis offerri debent, quia de aliis non potest consecrari corpus Christi vel sanguis.

Num. 3 dependet ab eadem *Glossa* (1645) seu a tractatu, n. 31.

## Cap. 5

1. **Quare aqua misceatur.** Aqua vero admiscenda est vino, quia aqua populum significat, qui per Christi passionem redemptus est. - **Iulius Papa:** «Calix<sup>140</sup> ergo dominicus, iuxta canonum praeceptum, aqua et vino mixtus debet offerri, quia videmus in aqua populum intelligi,<sup>141</sup> in vino ostendi sanguinem Christi. Cum igitur in calice vino aqua miscetur, Christo populus adunatur et credentium plebs ei in quem credit copulatur. Quae copulatio aquae et vini sic miscetur in calice Christi, ut mixtio illa non possit separari. Nam si vinum tantum quis offerat, sanguis Christi incipit esse sine nobis».

Num. 1: Eadem quaestio in *Glossa* (1642 D) seu in tractatu, n. 12; auctoritas autem, ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 7 (1316).

2. Si vero quaeritur an irritum sit quod geritur, si aqua praetermittatur, audi quid sequitur in eodem canone<sup>142</sup> (**Iulius**): «Non potest, inquit, calix Domini esse aqua sola, aut vinum solum, nisi utrumque misceatur». - **Cyprianus.** Item Cyprianus:<sup>143</sup> «Calix Domini non est aqua sola, aut vinum solum, nisi utrumque misceatur; sicut nec corpus Domini potest esse farina sola, nisi utrumque fuerit adunatum, et panis unius compage solidatum». Si quis tamen, non intendens introducere haeresim, oblivione vel ignorantia aquam praetermiserit, non videtur esse irritum sacramentum, sed ille graviter est corripiendus. Nam et Graecorum Ecclesia non apponere aquam dicitur. Quod etiam ex dictis Cypriani videtur posse colligi. - **Cyprianus.** Ait enim:<sup>144</sup> «Si quis de antecessoribus nostris vel ignoranter vel simpliciter non hoc servavit, quod nos Dominus facere exemplo et magisterio docuit, potest simplicitati eius indulgentia Domini venia concedi. Nobis vero non potest ignosci, qui nunc a Domino instructi sumus, ut calicem Domini cum vino mixtum, secundum quod Dominus obtulit, offeramus». Ex hoc videtur quod, si quis simpliciter vel ignoranter vinum offerat sine aqua, sacramentum conficiat.

Num. 2: Unacum auctore *Summae sent.*, VI,9 (PL 176,145 C), eidem quaestioni respondit Magister sine assertionem in *Glossa* (1645 C-D) seu tractatu, n. 34, quia non munitus auctoritatibus. Tres nunc offert ex *Decreto* quae quaestionem quodammodo solvunt: illam Iulii, de consecrat. d. 2, c. 7 § 1 in fine (1316); primam Cypriani, ex c. 2 (1314s); alteram, ex c. 3 (1315).

3. Aqua vero nullatenus sine vino potest offerri in sacrificium; nec panis nisi de frumento; nec granum frumenti nisi redactum in panem, quia Christus et panem se dicit et grano frumenti se comparat.<sup>145</sup>

<sup>138</sup> Hilario papae (461-468) attribuitur a Gratiano, uti infra (cf. PL 58,31 C-32C). Quandam affinitatem habet ad Eusebium Gallicanum, *Hom. XVII (de Pascha VI)*, n. 4: «De quo pane, vetus narrat historia: *Nec qui plus... minus*, eo quod eucharistiae sacra perceptio non in quantitate, sed in virtute consistat» (CCL 101,200, lin. 89-90), qui sermo pluries alibi invenitur sub aliis nominibus (cf. *Clavis*, n. 966, ad serm. 16). Maiorem autem affinitatem monstrat ad Pasch. Radbertum, *De corp. et sanguine Domini*, XVII, lin. 3-6: «Si enim figura istius sacramenti in manna illa caelesti praecessit, vere et huius rei ratio exinde aperte monstratur quod dicitur: *Qui plus collegerat, non amplius neque qui minus paraverat, invenit minus*» (PL 120,1324; CCL-CM 16, 97). Quid sibi hoc velit, nescimus.

<sup>139</sup> Exod. 16,18.

<sup>140</sup> Magna ex parte conficitur hoc cap. Iulio attributum (PL 8, 970 B-C) de verbis Cypriani in *Epist.* 63, n. 13 (PL 4,383 B-384 A; CSEL 3-1,712). Capitulum uti iacet videtur esse Concilii Bracaraensis III (IV) (an. 675), c. 2 (PL 84,588 A-B; I. Mansi, XI, 155 E). Repetitur sub nomine Iulii anno 1439 in Concilii Florentini Decreto pro Armenis (DS 1320; *Concil. Oecum. Decreta*, Bononiae 1973, 546).

<sup>141</sup> Forsitan resp. Apoc. 17,15: *Aquas quas vidisti... populi sunt*. Quodammodo autem traditionem tangit quam exhibent Manegoldus Lautenbach. et Anselmus Laudensis: «Aqua cum vino ideo ponitur in sacramento, ut aqua, quae de Christi latere cum sanguine fluxit, representetur. Quae aqua significat populum» etc. (Cf. O. Lottin, *Psych. et morale*, V, 152).

<sup>142</sup> Parum infra in locis supra citatis.

<sup>143</sup> *Epist.* 63 (ad Caecilium), c. 13 (PL 4, 384 B; CSEL 3-1,712).

<sup>144</sup> *Ibid.*, c. 17 (PL 4, 387 B; CSEL 3-1,715).

<sup>145</sup> Cf. Ioan. 6,48: *Ego sum panis vitae*; 6,51: *Ego sum panis vivus*; 12,24: *Nisi granum frumenti etc.*

**4. Determinatio praemissorum.** Quod ergo supra dictum est, “non posse vinum solum offerri”, determinari oportet. Recipit enim exceptionem: “non potest”, nisi simpliciter vel ignoranter fiat; vel “non potest”, id est non debet. Quibusdam tamen videtur hoc generaliter verum.

### Cap. 6

Cap. 6. Iam quaeritur in *Glossa* in 1Cor. 11,25 (seu in tractatu, n. 32): «Solet etiam quaeri quale dederit apostolis. Dicimus quale tunc erat, id est passibile et mortale» (PL 191,1645 B). Quod iam tenuit Magister Ivo Carnotensis, *Epist.* 287 (PL 162,285 B - 288 A); minus clare, Hugo de S. Victore, *De sacram.*, II,8,3 (PL 176,462 D - 464 C).

**1. Quale corpus dedit Christus discipulis in coena.** Colligitur etiam ex praedictis quod Christus vinum aqua mixtum dedit discipulis. Corpus vero tale dedit quale tunc habuit, id est mortale et passibile. Nunc vero sumitur a nobis immortale et impassibile; nec tamen maiorem habet efficientiam.

**2. Iulius Papa.** Eucharistia quoque intincta non debet dari populo «pro<sup>146</sup> supplemento communionis, quia non legitur Christus alicui discipulorum praebuisse panem intinctum nisi ludae». **Augustinus, Super Ioannem:** «Tunc<sup>147</sup> vero non accepit Iudas corpus Christi», sed tantum panem; corpus vero et sanguinem Christi ante cum aliis discipulis perceperat.

Num. 2. Quoad historiam quaestionis, cf. L. Ott, *Untersuchungen zur theol. Briefliteratur*, 36-37; et propius, Hugo de S. Victore, *De sacram.*, 11,8,4 (PL 176,464C-D), necnon et Guill. de Campellis, *De sacramento altaris* (PL 163,1039 B - 1040 C; aptius, apud O. Lottin, *Psych. et morale*, V, 216s).

## DISTINCTIO XII

### CAP. 1

Cap. 1: Cf. Magister in 1Cor. 11,25 (PL 191,1644C) seu in tractatu primitivo, in fine n. 26, unde prior pars huius capituli. Cui hic quaedam adiungit ex *Summa sent.*, VI,4 (PL 176,141 C-D).

**1. Ubi illa accidentia fundentur.** Si autem quaeritur de accidentibus quae remanent, scilicet de speciebus et sapore et pondere, in quo subiecto fundentur, potius mihi videtur fatendum exsistere sine subiecto, quam esse in subiecto; quia ibi non est substantia nisi corporis et sanguinis dominici, quae non afficitur illis accidentibus. Non enim corpus Christi talem in se habet formam, sed qualis in iudicio apparebit. Remanent ergo illa accidentia per se subsistentia, ad mysterii ritum, ad gustus fideique suffragium, quibus corpus Christi, habens formam et naturam suam, tegitur.

### Cap. 2

Cap. 2. Omnia ex eadem *Glossa* (PL 191,1644 C- 1645 B) seu tractatu, nn. 27-30, quae dependet immediate a *Summa sent.*, VI,8 (PL 176,144 C-D).

**1. De fractione et partibus.** Solet etiam quaeri de fractione et partitione quae ibi videtur fieri, utrum vera sit; et si vera fractio est, cuius rei sit vel in qua re fiat. Cumque non sit ibi alia substantia quam Christi, si in aliqua substantia est illa fractio, in corpore Christi esse videtur. - Sed econtra: cum ipsum corpus incorruptibile sit, quia immortale et impassibile, in ipso non posse esse videtur. Nam et Christus redarguit<sup>148</sup> carnalem sensum discipulorum, qui putabant

<sup>146</sup> Spurium (uti supra); ex Concilio Bracar., c. 1: «Audivimus... alios... intinctam eucharistiam populis pro complemento communionis porrigere... Illud vero quod pro complemento communionis intinctam tradunt eucharistiam populo nec hoc prolatum ex Evangelio testimonium recipit... Nam intinctum panem aliis Christum praebuisse non legitur, excepto illo tantum discipulo» (PL 84,588 A).

<sup>147</sup> Tract. 62, n. 3 (PL 35,1802; CCL 36,484).

<sup>148</sup> Ioan. 6,62-64.

Christi carnem sicut aliam in partes dividendam et morsibus lacerandam.

**2. Quorundam opinio.** Ideo quibusdam placet quod non sit ibi fractio sicut videtur, sed dicitur frangi quia videtur frangi. - **Ambrosius.** Quibus obicitur quod ait Ambrosius:<sup>149</sup> «Nihil falsi putandum est in sacrificio veritatis, vel sicut fit in magorum praestigiis, ubi delusione quadam falluntur oculi, ut videant esse quod non est». - Ad quod hoc illi dicunt: Non fallit nos visus nec fallitur: quod esset, si crederetur ita frangi ut videtur. Nec illusio est, quia ad utilitatem fidei, non ad deceptionem ita fit. Sicut et Christus se ostendit duobus discipulis in via in specie peregrini, nec in eo tamen talis forma erat, sed oculi eorum tenebantur ne eum agnoscerent.<sup>150</sup>

Num. 2: Opinio videtur esse auctoris *Sententiae* Hermanni (seu *Epitome theologiae christianae*), c. 29 (PL 178,1742 B). De hoc capitulo et sequenti, cf. L. Hödl, *Die Confessio Berengarii von 1059. Eine Arbeit zum früh-schol. Eucharistietraktat*, in *Scholastik* 37 (1962), 370-394; ubi agitur (385ss) de capp. 2-3; et tunc in lucem datur *Glossa in eadem pseudo-Petri Pictaviensis* (392ss).

**3. Aliorum opinio.** Alii vero dicunt quod, sicut ibi species panis est, et non est ibi res cuius vel in qua sit illa species, ita est ibi fractio quae non fit in aliqua re, quia nihil ibi frangitur. Quod mirabiliter Dei potentia fieri dicunt, ut ibi sit fractio, ubi nihil frangitur.

### Cap. 3

**1. Aliorum opinio. Confessio Berengarii.** Alii tradunt corpus Christi essentialiter frangi et dividi, et tamen integrum et incorruptibile exsistere. Quod se colligere asserunt ex confessione Berengarii,<sup>151</sup> qui confessus est coram Nicolao Papa et pluribus episcopis «panem et vinum quae in altari ponuntur, post consecrationem non solum sacramentum, sed etiam verum corpus et sanguinem Christi esse; et sensualiter, non solum in sacramento sed in veritate manibus sacerdotum tractari et frangi, et fidelium dentibus atteri».

Num. 1: Confessio Berengarii, ex *Decreto* Gratiani, de consecr. d. 2, c. 42 (1328).

**2. Sententia probabilior.** Sed quia corpus Christi incorruptibile est, sane dici potest fractio illa et partitio non in substantia corporis, sed in ipsa forma panis sacramentali fieri: ut vera fractio et partitio sit ibi, quae fit non in substantia, sed in sacramento, id est in specie. Ne autem mireris vel insultes, si accidentia videantur frangi, cum ibi sint sine subiecto, licet quidam asserant<sup>152</sup> ea fundari in aere.

Num. 2. Talis sententia, hic accepta, proponitur in *Glossa* (1645 A) seu in tractatu, n. 29, ex *Summa sent.*, uti supra notatur.

**3. Est ibi vera fractio et partitio, quae fit in pane, id est in forma panis; unde Apostolus<sup>153</sup> ait: Panis quem frangimus, quia forma panis ibi frangitur et in partes dividitur; Christus vero integer manet et totus est in singulis. - Augustinus in sermone De verbis Evangelii.** Unde **Augustinus:**<sup>154</sup> «Quando Christus manducatur, vita manducatur. Sed quis audeat manducare Dominum suum? Et tamen invitans nos ad manducandum ait:<sup>155</sup> *Qui manducat me, vivit propter me.* Nec occiditur Christus ut manducetur, sed mortuos vivificat. Quando manducatur, reficit, non deficit. Vivit manducatus, quia surrexit occisus. Nec quando manducamus, partes de illo facimus, et quidem in sacramento sic fit». - **Augustinus.** Item:<sup>156</sup> «Norunt fideles quomodo manducant carnem Christi. Unusquisque accipit partem suam; unde et ipsa gratia partes vocantur. Per partes manducatur, et manet integer totus. Per partes manducatur in sacramento, et manet integer totus in caelo, manet integer totus in corde tuo». - «Ideo<sup>157</sup> ista dicuntur sacramenta,

<sup>149</sup> In vanum quaesivimus hoc apocryphum.

<sup>150</sup> Resp. Luc. 24,16.

<sup>151</sup> DS 690. Cf. textus ad fidem codicum ed. apud J. de Montclos, *Lanfranc et Bérenger*, 172, lin. 16ss.

<sup>152</sup> Ita Petrus Abaelardus, iuxta Guill. de S. Theodorico, *Disputatio adversus Petrum Abaelardum*, c. 9: «Dicit etiam magister Petrus... accidentia prioris substantiae remanere in aëre» (PL 180,280 C), et [Guillelmi] *Epist.* 326 (ad Gaudfridum et Bernardum), n. 3, § 9: «Quod in sacramento altaris in aëre remaneat forma prioris substantiae» (PL 182,532 B); et Bernardum Claraevall., *Tract. de erroribus P. Abaelardi*, c. 4, n. 10: «Post consecrationem panis et calicis, priora accidentia, quae remanent, pendere in aëre» (PL 182,1062 B).

<sup>153</sup> 1Cor. 10,16.

<sup>154</sup> Id est *Sermo Mai 129*, quibusdam transpositis (PLS 2,518).

<sup>155</sup> Ioan. 6,58.

<sup>156</sup> Ibidem, immediate post *sic fit* (et interiecto).

<sup>157</sup> *Sermo 272: Ad infantes, de sacramento* (PL 38,1247, 2-4; dein, 1246,4-7).

quia in eis aliud videtur et aliud intelligitur. Videtur panis et calix, quod et oculi renuntiant; quod autem fides postulat instruenda: panis est corpus Christi, calix sanguis».

Num. 3. Primae duae auctoritates, partim hic in *Glossa* (1645 A) et in tractatu, n. 29, integre dantur in *Glossa* in 1Cor. 10,16 (1623 D-1624 A); nihilominus ex rubrica apparet quod hic sumantur ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 70 (1341); ultima («Ideo ista...»), ex c. 58, § 2 (1336).

4. Ex his satis datur intelligi quod fractio et partes quae ibi videntur fieri, in sacramento fiunt, id est in specie visibili. Ideoque illa Berengarii verba<sup>158</sup> ita distinguenda sunt: ut «sensualiter, non modo sacramento, sed in veritate» dicatur corpus Christi «tractari manibus sacerdotum»; «frangi vero et atteri dentibus» vere quidem, sed in sacramento tantum. Vera igitur est ibi attritio et partitio, sed in singulis partibus totus Christus est. - Unde Hieronymus:<sup>159</sup> «Singuli accipiunt Christum Dominum, et in singulis portionibus totus est; nec per singulas minuitur, sed integrum se praebet in singulis». - Item Hilarius:<sup>160</sup> «Ubi pars est corporis, est et totum».

Num. 4: Auctoritates in fine, ex *Decreto*, ibid., cc. 77-78 (1345s), ubi Hieronymo et Hilario attribuuntur. Doctrina huius capituli, dicit Gualterus de S. Victore, Lombardus «alterum se probat Berengarium» quatenus «catholicam fidem nulla prorsus distinctione indigentem solitis sibi argumentationibus distinguit» (*Contra IV Labyrinthos Franciae*, c. XI; ed. P. Glorieux, AHDLM 19,1952, 260-261).

## Cap. 4

1. **Quid illae partes significant.** Quid autem partes illae significant, Sergius Papa<sup>161</sup> tradit inquiens: «Triforme est corpus Christi: pars oblatae in calicem missa corpus Christi quod iam surrexit monstrat; pars comesta, ambulans adhuc super terram; pars in altari usque ad finem missae remanens, corpus iacens in sepulcro, quia usque in finem saeculi corpora sanctorum in sepulcris erunt».

Num. 1: Rubrica et auctoritas iam in *Glossa* in 1Cor. 11,25 (PL 191,1645 D), seu in tractatu, n. 36; sed hic citatur potius secundum *Decretum*, de consecr. d. 2, c. 22 (1321). Cf. etiam Hugo de S. Victore, *De sacram.*, II,8,10 (PL 176,468 C - 469 A), et *Summa sent.*, VI,9 (PL 176,145 B). De historia istius auctoritatis, cf. F. Vernet, *Eucharistie au IX à la fin du XI siècle*, DThC V,1211; J. de Ghellinck, *Eucharistie au XII siècle en Occident*, ibid., 1274; et A. Gaudel, *Messe dans l'Eglise latine*, DThC X, 999.

2. Et sicut partes illae mysticam tenent significationem, ita etiam et fractio passionis Christi et mortis est repraesentatio. Unde ipse ait:<sup>162</sup> *Hoc facite in meam commemorationem*, «id est in memoriam passionis et mortis meae». - **Ambrosius.** Nam ut ait Ambrosius,<sup>163</sup> «quia in morte Christi liberati sumus, huius in edendo et bibendo carnem et sanguinem memores esse debemus».

Num. 2: Verba Ambrosiastri iam in *Glossa* in 1Cor. 11,25 (PL 191,1641 B), parum ante «plenior tractatum» de corpore Domini.

3. **Quis indignus sumat.** Sed caveat quisque ne indigne percipiat, quia *iudicium manducat*.<sup>164</sup> - **Ambrosius:** «Non<sup>165</sup> est enim panis iste, qui vadit in corpus, sed panis vitae aeternae, qui animae nostrae substantiam fulcit». «Sic<sup>166</sup> igitur vive, ut quotidie merearis accipere». - Ne accedas indignus: «Indignus<sup>167</sup> est qui aliter celebrat mysterium quam Christus tradidit», vel qui habens mortale peccatum accedit. - **Augustinus:** Ergo «etsi<sup>168</sup> sint peccata quotidiana, vel

<sup>158</sup> Supra, in n. 1 huius cap.

<sup>159</sup> Hieron. (*August.* in cod. O) in *sermone quodam* (rubr.); sed potius Gregorius, praef. Dom. 5 post Theophaniam, in *Sacramentario Gregoriano* (PL 78,48 D - 49 A).

<sup>160</sup> Uti supra, Dist. XI, c. 4, n. 2.

<sup>161</sup> Potius Amalarius Metensis, *De ecclesiasticis officiis*, III, c. 35 (PL 105,1154 C-1155 A); nomen *Sergius papa* apparet ad initium c. 33 (1553 B). Huic doctrinae Amalarii sese vehementer opposuit noster Florus Lugdun. in suis opusculis contra Amalarium: *Epist 1*, n. 4 (PL 119,74 B-C); et *De causa fidei*, n. 5 (81 A-B).

<sup>162</sup> 1Cor. 11,24, unacum *Glossa* interlin.: «passionis et mortis meae» (cod. 1 60a; m 58v; apud Lyr. VI, 50v).

<sup>163</sup> Ambrosiaster, in 1Cor. 11,26 (PL 17,243 A; CSEL 81-11, 127).

<sup>164</sup> 1Cor. 11,29.

<sup>165</sup> *De sacram.* V, c. 4, n. 24 (PL 16 [1845], 452 A-B; CSEL 73,68).

<sup>166</sup> Ambrosius, *ibid.*, n. 25 (452 B; 69).

<sup>167</sup> *Glossa ordin.* in 1Cor. 11,27 (cod. 1 60c; m 58c; apud Lyr. VI, 51b), ex Ambrosiastro in h.l. (PL 17,243 C; CSEL 81-11,128).

<sup>168</sup> In *Ioan.*, tr. 26, n. 11 (PL 35,1611; CCL 36,265); in parte, in *Glossa interlin.* in 1Cor. 11,28 (l 60v; m 58v; apud Lyr. VI, 51a). Ultima verba capituli fundantur in illa August., *ibid.*: «Videte ergo, fratres: panem caelestem spiritualiter manducate, innocentiam ad altare apportate».

non sint mortifera. Antequam accedatis, dimittite debitoribus vestris. Si dimittis, dimittitur tibi; et sic securus accede. Panis enim salutaris est, et non venenum». Si ita accedis, spiritualiter manducas: spiritualiter enim manducat, qui innocentiam ad altare portat.

Num. 3 : Auctoritates Ambrosii, ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 56 (1335); illa Ambro-siastri, ex *Glossa* in 1Cor. 11,27 (PL 191, 1646 B-C); ubi et illa Augustini (1646 C-D).

## Cap. 5

Cap. 5. Historiam huius cap. delineat M. Lepin, L'idée du sacrifice de la Messe d'après les théologiens depuis l'origine jusqu'à nous jours, Paris 1926, 4-157; item A. Gaudel, Le sacrifice de la messe dans l'église latine du IV siècle jusqu'à la veille de la Réforme, DThC X, 964-1085. Cf. etiam *Glossa Magistri* in Hebr. 10,1-6 (PL 192, 478 C-479 C).

**1. Si illud sit sacrificium et saepius immoletur Christus.** Post haec quaeritur si quod gerit sacerdos proprie dicatur sacrificium vel immolatio, et si Christus quotidie immolatur vel semel tantum immolatus sit. - Ad hoc breviter dici potest illud quod offertur et consecratur a sacerdote vocari sacrificium et oblationem, quia memoria est et repraesentatio sacrificii veri et sanctae immolationis factae in ara crucis. Et semel Christus mortuus est,<sup>169</sup> in cruce scilicet, ibique immolatus est in semetipso; quotidie autem immolatur in sacramento, quia in sacramento recordatio fit illius quod factum est semel.

**2. Augustinus, super Psalmum XX.** Unde Augustinus:<sup>170</sup> «Certum habemus quia *Christus*<sup>171</sup> *resurgens ex mortuis, iam non moritur*, etc. Tamen, ne obliviscamur quod semel factum est, in memoria nostra omni anno fit, scilicet quoties Pascha celebratur. Numquid toties Christus occiditur? Sed tamen anniversaria recordatio repraesentat quod olim factum est; et sic nos facit moveri, tamquam videamus Dominum in cruce». - **Augustinus, in Sententiis Prosperi.** Item:<sup>172</sup> «Semel immolatus est Christus in semetipso, et tamen quotidie immolatur in sacramento. Quod sic intelligendum est: quia in manifestatione corporis et distinctione membrorum semel tantum in cruce pependit, offerens se Patri hostiam redemptionis efficacem eorum quos praedestinavit».<sup>173</sup>

Num. 2. Prima auctoritas Augustini, ex *Decreto*, de consecrat. d. 2, c. 51 (1332s); alia, ex c. 52 (1333).

**3. Ambrosius, super Epistolam ad Hebraeos.** Item Ambrosius:<sup>174</sup> «In Christo semel oblata est hostia, ad salutem potens. Quid ergo nos? Nonne per singulos dies offerimus? Etsi quotidie offeramus, ad recordationem mortis eius fit; et una est hostia, non multae. Quomodo una, et non multae? Quia semel immolatus est Christus. Hoc autem sacrificium exemplum est illius; idipsum, semper idipsum offertur: proinde hoc est sacrificium. Alioquin, quoniam in multis locis offertur, multi sunt Christi? Non, sed unus ubique est Christus, et hic plenus exsistens, et illic plenus. Sicut quod ubique offertur unum est corpus, ita et unum est sacrificium. Christus hostiam obtulit; ipsam offerimus et nunc». «Sed quod nos agimus, recordatio est sacrificii. Nec causa suae infirmitatis repetitur, quia perficit hominem; sed nostrae, quia quotidie peccamus».

Num. 3: Componitur haec auctoritas, ut videtur, ex *Decreto*, c. 53 (1333), et *Glossa Magistri* in Hebr. 10,3 (PL 192,479 B-C).

**4. De virtute sacramenti.** Ex his colligitur sacrificium esse et dici, quod agitur in altari; et Christum semel oblatum, et quotidie offerri; sed aliter tunc, aliter nunc. Et etiam quae sit virtus huius sacramenti ostenditur, remissio scilicet venialium peccatorum et perfectio virtutis.

Num. 4 suggeritur in eadem *Glossa*, parum infra (479 C).

## Cap. 6

<sup>169</sup> Cf. 1Petri 3,18; Hebr. 7,27; Hebr. 9,28.

<sup>170</sup> Enarr. II in Ps. 21, n. 1 (PL 36,170s; CCL 38,121).

<sup>171</sup> ReSp. Rom. 6,9.

<sup>172</sup> Verba sunt Lanfranci, *De corpore et sanguine Domini*, c. 15 (PL 150,425 B), dictum Augustini a Berengario adductum primum referentis, idemque deinde exponentis. Resp. August., *Epist. 98* (ad Bonifacium episc), n. 9: «Nonne semel immolatus est Christus in seipso? et tamen in sacramento... omni die populis immolatur» (PL 33, 363s; CSEL 34-11,53ss).

<sup>173</sup> Resp. Rom. 8,30.

<sup>174</sup> Potius, Ioannes Chrysostomus in Hebr. 10,1, hom. 17, n. 3 (PO 63,130s); partim aliter in *Glossa ordin.* in h.l. (1 203c; m 180 b-c; apud Lyran. VI, 152a).

**1. De causa institutionis.** Institutum est enim hoc sacramentum duabus de causis: in augmentum virtutis, scilicet caritatis, et in medicinam quotidianae infirmitatis. - **Ambrosius.** Unde Ambrosius:<sup>175</sup> «Si quoties effunditur sanguis Christi, in remissionem peccatorum effunditur, debeo semper accipere; qui semper pecco, debeo semper habere medicinam». - **Augustinus.** Item Augustinus:<sup>176</sup> «Iteratur quotidie haec oblatio, licet Christus semel passus sit, quia quotidie peccamus peccatis sine quibus mortalis infirmitas vivere non potest. Et quia quotidie labimur, quotidie Christus mystice pro nobis immolatur». - **Gregorius:** «Dedit<sup>177</sup> enim nobis hoc sacramentum salutis, ut quia nos quotidie peccamus, et ille iam mori non potest, per hoc sacramentum remissionem consequamur. Quotidie comeditur ipse et bibitur in veritate, sed integer et vivus manet». - Item: «Mysterium fidei dicitur, quia credere debes quod ibi salus nostra consistat».

Num. 1. Cf. *Glossa* Magistri in Hebr. 10,3: «Et celebratur duabus de causis, scilicet et pro nostra infirmitate, et ut maior Christi dilectio nostris infigatur mentibus, cum recolimus quanta pro nobis gessit» (PL 192,479 C). - Auctoritas Ambrosii, ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 14 (1319); pseudo-Augustini, ibid., c. 72 § 1 (1342); ultima, pseudo-Gregorii, c. 73, § 4 (1344).

**2. Augustinus, ad Ianuarium.** Si autem quaeritur utrum quotidie communicandum sit, audi quid inde tradit Augustinus:<sup>178</sup> «Quotidie, inquit, eucharistiam accipere nec laudo, nec vituperio; omnibus tamen dominicis diebus communicandum hortor. Si tamen mens in affectu peccandi est, gravari magis dico eucharistiae perceptione quam purificari. Et licet quis peccato mordeatur, si peccandi tamen de cetero non habeat voluntatem et satisfaciat lacrymis et orationibus, accedat securus; sed hoc de illo dico, quem mortalia peccata non gravant». - **Fabianus Papa:** «Si<sup>179</sup> non frequentius, saltem ter in anno homines communicent, nisi forte quis criminalibus impediatur: in Pascha scilicet et Pentecosten et Natali». - **Anacletus Papa:** «Omnes<sup>180</sup> ergo communicent, qui noluerint ecclesiasticis carere liminibus».

Num. 2. Cf. *Glossa* in 1Cor. 11,29 (PL 191,1647 B-C), quae hic dependet ab illa Gilberti. Auctoritas pseudo-Augustini, ex *Decreto*, de consecr. d. 2, c. 13 (1318s), ubi fons non indicatur; proinde probabiliter rubricam (*ad Ianuarium*) sumpsit Lombardus ex sua *Glossa* in 1Cor. 11,29 (PL 191,1638 C). Illa Fabiani, ex *Decreto*, c. 16 (1319); altera, ex c. 10 (1317).

## DISTINCTIO XIII

### CAP. 1

Dist. XIII. Cap. 1. Cf. A. M. Landgraf, *Zur Lehre von der Konsekrationsgewalt des von der Kirche getrennten Priesters im 12. Jahrh.*, in *Scholastik* 15 (140) 204-227; in *Dogmengeschichte* III-2, 223-243, ubi agit (226s) de doctrina Lombardi. Caveat autem lector huius studii, quatenus *Quaestiones super epistolas Pauli* (PL 175,431-634) dependent a versione primitiva *Glossae* Magistri (cf. Proleg. ad tom. I, 88, n. 1). Cf. etiam N.M. Häring, *A Study in the Sacramentology of Alger of Liège*, in *Mediaeval Studies* 20 (1958) 50, et 68-69.

**1. Si haeretici vel excommunicati hoc sacramentum conficiant.** Solet etiam quaeri utrum pravi sacerdotes hoc sacramentum conficere queant. - Ad quod dici potest quod aliqui, licet pravi sint, consecrant vere, scilicet qui intus sunt nomine, sacramento, etsi non vita, (**Augustinus:**) «quia<sup>181</sup> non in merito consecrantis, sed in verbo efficitur Creatoris».

**2. Augustinus in libro De corpore Domini.** Unde Augustinus:<sup>182</sup> «Intra catholicam Ecclesiam in mysterio corporis et sanguinis Domini nihil a bono maius, nihil a malo minus perficitur

<sup>175</sup> *De sacramentis* IV, c. 6, n. 28 (PL 16 [1845], 446 A; CSEL 73,58).

<sup>176</sup> Immo Paschasius Radbertus, *De corp. et sanguine Domini*, c. 9 (PL 120,1293 C; CCL-CM 16,52s).

<sup>177</sup> Reapse Remigius Altiss., *De celebratione missae* (ed. Lugd. 957 F; PL 101, 1261 A). Ubi et secunda auctoritas, immediate ante auctoritatem praecedentem.

<sup>178</sup> Potius Gennadius, *Liber sive diffinitio eccl. dogmatum*, c. 23 (PL 42,1217) seu c. 53 (PL 58,994 A-B).

<sup>179</sup> Capitulum spurium; apud I. Mansi, *Concil. I*, 786 B, ex *Decreto* Gratiani.

<sup>180</sup> *Epist. 1*, c. 2 [spuria]; apud Mansi I, 602 D; ex Gratiano.

<sup>181</sup> Textus integer datur in num. 2.

<sup>182</sup> Verba sunt Algeri Leodiensis, *De sacramentis corporis et sanguinis Domini*, III, 8 (PL 180,840 D - 841 A), unde et rubrica Magistri; sed uti hic exstant, paucis mutatis, sunt Paschasii Radb., *De corpore et sang. Domini*, c. 12, n. 1 (PL 120,1310 B-C; CCL-CM 16,76s).

sacerdote, quia non in merito consecrantis, sed in verbo perficitur Creatoris et virtute Spiritus Sancti. Credendum est enim quod in verbis Christi sacramenta conficiantur. Sicut ipse est qui baptizat, ita ipse est qui per Spiritum Sanctum suam efficit carnem et sanguinem».

Num. 2. Rubrica et auctoritas, ex *Decreto*, C. I, q. 1, c. 77 (385).

**3. Gregorius.** Item Gregorius:<sup>183</sup> «Putant quidam communionem corporis minus esse sanctificatam, si illorum fiat officio quorum vita eorum oculis videtur ignobilis. Heu, in quam magnum laqueum incidunt, ut divina et occulta mysteria plus ab aliis sanctificata posse fieri credant, cum unus idemque Spiritus Sanctus in tota Ecclesia invisibiliter ea mysteria et operando sanctificet et santificando benedicat. Mysterium ideo dicitur, quod secretam et reconditam habeat dispensationem; sacrificium vero, quasi sacrum factum, quia prece mystica consecratur pro nobis in memoriam dominicae passionis. Sacramentum est in aliqua celebratione, cum res ita fit ut aliquid significatae rei accipiamus. Sacramenta sunt baptisma, chrisma, corpus; quae ideo sacramenta dicuntur, quia sub tegumento visibilium rerum divina virtus secretius salutem eorundem sacramentorum operatur: unde a secretis virtutibus vel sacris sacramenta dicuntur. Panis et calicis sacramentum graece *eucharistia* dicitur, latine *bona gratia* interpretatur; et quid melius corpore et sanguine Christi? Sive ergo per bonos, sive per malos ministros intra Ecclesiam dispensetur, sacrum tamen est, quia Spiritus Sanctus vivificat; nec bonorum dispensatorum meritis ampliatur, nec malorum attenuatur. Hoc de corpore Domini, hoc etiam de baptismo et chrismate sciendum est et tenendum: quia virtus divina secretius operatur in eis, et divina solummodo est haec virtus sive potestas, non humanae efficaciae».

Num. 3. Ex eodem, C. I, q. 1, c. 84 (387).

**4.** Illi vero qui excommunicati sunt, vel de haeresi manifeste notati, non videntur hoc sacramentum posse conficere, licet sacerdotes sint: quia nemo dicit in ipsa consecratione *offerro*, sed *offerimus*, quasi ex persona Ecclesiae. Et ideo, cum alia sacramenta extra Ecclesiam possint celebrari, de hoc non videtur. - **Augustinus in sermone De corpore Domini.** Quod etiam Augustinus<sup>184</sup> tradere videtur dicens: «Recolite nomen et advertite veritatem. Missa enim dicitur eo quod caelestis missus ad consecrandum vivificum corpus adveniat, iuxta dictum sacerdotis dicentis:<sup>185</sup> *Omnipotens Deus, iube haec perferri per manus sancti angeli tui in sublime altare tuum* etc. Idcirco nisi angelus venerit, missa nequaquam iure vocari potest. Numquid enim, si hoc mysterium haereticus ausus fuerit usurpare, angelum de caelis mittit Deus oblationem eius consecrare? maxime cum eisdem per Prophetam<sup>186</sup> comminatus sit dicens: *Maledicam benedictionibus vestris*. Quod si benedictionibus eorum se asserit maledictum Veritas, quid erit de hostia? Ergo dicemus illam posse ab illo benedici, quem scimus a Deo fore maledictum cum sua benedictione? Si enim Deus maledixerit et simoniacus benedixerit, quis eorum praevalebit? Numquid benedictio maledicti ad nihilum poterit redigere verba verissima comminantis Dei?»

Num. 4. Parum post mortem Magistri, circa 1164-1168, haec auctoritas pseudo-Augustini unicum initio n. 6 («Ex his... praesumit») transcripta est in tractatu anonymo *De scismaticis*, ed. I. Dietrichet H. Boehmer, Mon. Germ. Hist., Libelli de lite, III, 112,31-113,9.

**5. Gregorius:**<sup>187</sup> «Maledicam benedictionibus vestris, id est his quae meis benedictionibus nunc possidetis, vel quidquid a vobis benedicatur; vel quoniam non benedicunt sanctis ex vero corde, vel quia qui inique agunt benedicuntur ab eis, adulanturque peccatoribus dummodo divites sint». - **Hieronymus:**<sup>188</sup> «Maledicam benedictionibus vestris, id est quidquid a vobis benedicatur, per me erit maledictum».

Num. 5. Auctoritas Gregorio ascripta, ex *Decreto*, C. 1, q. 1, c. 84 (388); de qua cf. iudicium Correctorum Romanorum (387s). Illa Hieron., ibid., c. 76 (385).

**6.** Ex his colligitur quod haereticus a Catholica praecisus nequeat hoc sacramentum conficere, quia sancti angeli, qui huius mysterii celebrationi assistunt, tunc non adsunt, quando haereticus

<sup>183</sup> Unde initium et finis, nescimus. Reliqua («Mysterium ideo... attenuatur»), ex Isidoro, *Etymol.*, VI,19, nn. 42, 38, 39, 40, 38, 42 (PL 82,255 B- 256 D).

<sup>184</sup> «Un texte d'un pseudo-Augustin inidentifiable » dicit I. de Ghellinck, art. *Pierre Lombard*, in DThC, XII,2002. De verbo *Missa*, cf. Chr. Mohrmann, *Missa*, in *Vigiliae christianae* 12 (1958) 67-92; Fr. J. Doelger, *Ita missa est*, in *Antike und Christentum* 6 (1940) 81-132; J. A. Jungmann, *Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes Missa*, in *Zeitschr. f. kath. Theol.* 64 (1940) 26-27; id., *Von der «Eucaristie» zur «Messe»*; ibid., 89 (1967) 29-40; et eiusdem *Missarum Sollemnia* II 561ss. Vide etiam infra, Dist. 24, c. 18 (148), n. 3.

<sup>185</sup> In Canone Romano, post consecrationem.

<sup>186</sup> Malach. 2,2.

<sup>187</sup> Immo Hieron., *Comm. in Malach.* 2,2 (PL 25 [1845], 1553 B et 1554 B).

<sup>188</sup> *Glossa interl.* in Malach. 2,3 (apud Lyranum, IV, 425r), ex Hieron., uti in nota praecedenti.

vel simoniacus hoc mysterium temerare praesumit. - **Beda in homilia Paschae:** «Non<sup>189</sup> enim dubitari licet, ubi corporis dominici et sanguinis mysteria geruntur, supernorum civium adesse conventus».

Num. 6. Beda, ex *Glossa* in 1Cor. 11,10: *propter angelos* (PL 191,1635 A-B).

7. In huius autem mysterii expletionem, sicut formam servari, ita ordinem haberi, scilicet ut sit sacerdos, et intentionem adhiberi oportet, ut illud facere intendat. Sed si non credit de illo mysterio sicut veritas habet, numquid potest intendere illud conficere? Et si non intendit, numquid conficit? - Aliqui dicunt etiam non recte de illo mysterio sentientem posse intendere, non quidem illud conficere: quod iam esset recte credere, sed id agere quod geritur ab aliis dum illud conficitur; et sic adhibetur intentio. Et si intentio dicatur deesse conficiendi illud mysterium, tamen ex quo intendit ea dicere et agere quae ab aliis geruntur, impletur mysterium.

Num. 7. Cf. A. M. Landgraf, Beiträge der Frühscholastik zur Terminologie der allgemeinen Sakramentenlehre: die Intention des Sponsors der Sakramente, in *Dogmengeschichte* III-1, 119-145.

8. Illud etiam sane potest dici, quod a brutis animalibus corpus Christi non sumitur, etsi videatur. Quid ergo sumit mus? quid manducat? Deus novit.

Num. 8. Cf. id. Landgraf, Die in der Frühscholastik klassische Frage Quid sumit mus, in *Dogmengeschichte* III-2, 207-222.

9. De hoc caelesti mysterio aliqua perstrinximus catholicis fideliter tenenda; qui enim his contradicit, haereticus iudicatur.

## Cap. 2

1. **Quid faciat haereticum et quid sit haereticus.** Ne autem ignores quid haereticum faciat vel quid sit haereticus, audi breviter quid inde sancti doctores tradant. - **Hilarius in II libro De Trinitate.** Hilarius ait:<sup>190</sup> «Exstiterunt plures qui caelestium verborum simplicitatem, non veritatis ipsius absolute suscipere, aliter interpretantes quam dictorum virtus postulat. De intelligentia enim haeresis, non de Scriptura est; et sensus, non sermo fit crimen». Idem in VIII:<sup>191</sup> «Intelligentiae sensus in crimine est». - **Hieronymus, super Osee.**<sup>192</sup> Hieronymus dicit quod «ex verbis inordinate prolatis incurritur haeresis».

Num. 1. Prima auctoritas Hilarii invenitur in *Glossa* in 1Cor. 11,19 (PL 191,1637 D-1638 A); sed ex codicibus versionis primitivae huius *Glossae* apparet quod revera est additio marginalis seu glossa volatilis (cod. z 60r in summo folio: *Aug. in II libro de trin.*; cod. Paris., BN lat. 648, 83 marg. dext; ac BN lat. 673, 129 marg. sin.; deest in cod. x, f. 100v).

2. **Augustinus in libro De utilitate credendi.**<sup>193</sup> Augustinus, definiens quid sit haereticus, ait: «Haereticus est, qui alicuius temporalis commodi, et maxime gloriae principatusque sui gratia, falsas ac novas opiniones vel gignit vel sequitur».

Num. 2. Iam in eadem *Glossa* in 1Cor. 11,19 (PL 191,1638 C).

3. **Gregorius, super Ezechielem:**<sup>194</sup> «Qui in expositione sacri eloquii, ut auditoribus placeat, aliquid fingit, sua verba loquitur, non Dei. Qui autem in verbis dominicis aliter quam is qui protulit senserit, etsi sub alio intellectu, tamen ad aedificationem caritatis tendit, Domini sunt verba quae dicit».

Num. 3. In *Glossa* olim Petro Pictaviensi attributa, post vel sequitur (in fine n. 2) sic prosequitur textus ut includat hanc notulam Gregorii; nani sine interruptione vel commento auctor glossat: «ut auditoribus placeat, non Deo, aliquid fingit, id est aliquam expositionem non sanam et catholicam...» (n 54b; p 101b).

<sup>189</sup> In *Evang.*, II, hom. 4 (PL 94,151 C) seu 10 (CCL 122,249).

<sup>190</sup> Num. 3 (PL 10,51 B et 52 A).

<sup>191</sup> Rectius lib. VII, n. 38 (PL 10, 231 B).

<sup>192</sup> *Glossa ordin. in Osee* 2,16 (apud Lyranum, IV, 336a), post alia verba Hieron. relata ex *Comm. in Osee* 2,16 (PL 25 [1845], 838 D - 839 A).

<sup>193</sup> Cap. 1, n. 1 (PL 42,65; CSEL 25, 3).

<sup>194</sup> L. I, Hom. 10, n. 14 (PL 76,891 B).